

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU POLİTİKASI BİLİM DALI

**BİR REFERANS ÇERÇEVESİ OLARAK “YERLİ VE MİLLİ” VE
MİLLİ SAVUNMA SANAYİİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

İLKNUR EKSİLMEZ

İstanbul,2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU POLİTİKASI BİLİM DALI

**BİR REFERANS ÇERÇEVESİ OLARAK “YERLİ VE MİLLİ” VE
MİLLİ SAVUNMA SANAYİİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

İLKNUR EKSİLMEZ

Danışman: DR. ÖĞR. ÜYESİ FETHİ UFUK ÖZİŞİK

İstanbul,2020

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: İlknur EKSİLMEZ
Ana Bilim Dalı	: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bilim Dalı	: Kamu Politikası
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ufuk ÖZİŞİK
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans Tezi – Eylül 2020
Anahtar Kelimeler	: Yerli ve Milli, Referans Çerçevesi, Kamu Politikası, Adalet ve Kalkınma Partisi, Milli Savunma Sanayii

ÖZET

BİR REFERANS ÇERÇEVESİ OLARAK “YERLİ VE MİLLİ” VE MİLLİ SAVUNMA SANAYİİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI

Kamu politikası analiz yöntemlerinden biri olan Referans Çerçevesi yaklaşımı politikalarda değişimi açıklamada kullanılan yöntemlerdendir. Kamu politikalarının bir makro bilişsel ve normatif çerçeve, referans çerçevesi (*référentiel*) ile şekillendiğini savunan yaklaşıma göre asıl olan eylemlerden ziyade aktörlerin algı ve değerlerini şekillendiren bilişsel durumlarını anlamaktır. Referans çerçevesini şekillendiren değerler, normlar, algoritmalar ve imgeler olmak üzere dört unsur bulunmaktadır. Bu dört unsurun yanında referans çerçevesinin hem üretilmesinde hem de yaygınlaştırılmasında belli aktörlerin ayrıcalıklı rolü vardır. Medyator (*médiateur*) olarak adlandırılan bu aktörler, Gramsciye anlamda hakiki organik entelektüeller, global referansları hazırlayan elit yöneticiler ve sektörel referansları hazırlayan sektörel işlemciler olmak üzere iki türden oluşmaktadır. Referans çerçevesi bu unsurların analiz edilmesi yoluyla kamusal eylemler arasındaki nedensel ilişkilerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu çalışmada Türkiye’de son yıllarda hâkim olan “yerli ve milli” referans çerçevesinin analizi amaçlanmıştır. Bu referans çerçevesinin anlaşılması noktasında kamusal eylemlerdeki

düzenleme ve meşruiyet üretme sürecinin arka planının ne olduğu ve aynı zamanda çerçevede meydana gelen değişimlerin ne olduğu, nasıl olduğu, hangi bağlamlarda gerçekleştiği ve sektörel çerçevelerin global çerçeveye uyumu noktasında örnek bir alan belirleyerek uyumun mevcut olup olmadığı çalışmanın temel sorularını oluşturmaktadır. Global “yerli ve milli” referans çerçevesinin analizi yapıldıktan sonra sektörel olarak yansımalarının analizini yapmak üzere milli savunma sanayii sektörü seçilmiştir. Milli savunma sanayii hem makro çerçeveyi oluşturan “büyük ve güçlü Türkiye” vizyonuna ulaşılması noktasında hem de AK Parti’nin dış politika tercihlerindeki kritik önemiyle birlikte değişimin sayısal verilerle de net bir şekilde görüldüğü bir sektördür. Çalışmada bu değişimin arka planındaki bilişsel ve normatif çerçeve, referans çerçevesi açıklanmaya çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : İlknur EKSİLMEZ

Field : Political Science and Public Administration

Programme : Public Policy

Supervisor : Asst. Prof. Fethi Ufuk ÖZİŞİK

Degree Awarded and Date : Master – September 2020

Keywords : Native and National, Reference Frame, Public Policy, Justice and Development Party, National Defence Industry

ABSTRACT

AS A REFERENCE FRAME “NATIVE AND NATIONAL” AND REFLECTIONS ON NATIONAL DEFENCE INDUSTRY SECTOR

The Reference Frame approach, which is one of the public policy analysis methods, is one of the methods used to explain the change in policies. According to the approach that argues that public policies are shaped by a macro-cognitive and normative framework, frame of reference (référentiel), the main thing is to understand the cognitive states of actors that shape perceptions and values rather than actions. There are four elements that shape the reference frame: values, norms, algorithms, and images. In addition to these four elements, certain actors have a privileged role in both the production and dissemination of the reference frame. These actors called mediators (médiateur), genuine organic intellectuals in the Gramscian sense, consist of two types: elite managers who prepare global references and sectoral processors who prepare sectoral references. The reference framework provides an

understanding of the causal relationships between public actions through the analysis of these elements. This study aimed to analyze the “native and national” reference frame which are dominant in recent years in Turkey. At the point of understanding this frame of reference, the main questions of the study are what is the background of the process of regulation and legitimacy in public actions and also what the changes occur in the framework, how they occur, in which contexts and whether the sectoral frameworks are compatible with the global framework. After analyzing the global "native and national" reference frame, the national defence industry sector was chosen to analyze its reflections on a sectoral basis. National defence industry is important because both macro-framework that forms the "big and powerful Turkey" vision and the AK Party's foreign policy preferences. However, it is a sector where change is clearly seen with rates. In the study, the cognitive and normative framework/frame of reference behind this change was tried to be explained.

ÖNSÖZ

Tezin hazırlanma sürecinde değerli yönlendirmeleri ve destekleriyle danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ufuk Özışık’a teşekkürü bir borç bilirim. Mülakat talebimi geri çevirmeyen TUSAŞ Ar-Ge ve Prototip Operasyonları Başkanı Fahrettin Öztürk’e teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim-öğretim hayatıma olan emekleri ve destekleri için başta babam Nevzat Eksilmez olmak üzere aileme çok teşekkür ederim.

Son olarak, bu zorlu tez sürecinde yanımda olan, desteğini her an hissettiğim, her zaman bana benden çok inanan sevgili Halil İbrahim Demir’e her şey için çok teşekkür ederim.

İstanbul, 2020

İlknur EKSİLMEZ

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ.....	viii
GRAFİK VE RESİM LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
1. AK PARTİ’NİN İKTİDARINI İNŞA SÜRECİ VE “YERLİ VE MİLLİ” REFERANS ÇERÇEVESİ.....	7
1.1. “Eski Türkiye”den “Yeni Türkiye”ye: AK Parti’nin İktidarını İnşa Süreci.....	7
1.1.1. “Liberal Referans Çerçevesi” Dönemi: 2002-2013.....	10
1.1.2. “Yeni Türkiye Yolunda”: 2013 Sonrası Dönem.....	16
1.2. “Yeni Türkiye”nin İnşa Sürecinde “Yerli ve Millî” Referans Çerçevesi.....	20
2. “YERLİ VE MİLLİ” REFERANS ÇERÇEVESİ VE MİLLİ SAVUNMA SANAYİİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI.....	40
2.1. Milli Savunma Sanayiinin Tarihsel Süreç İçindeki Gelişimi.....	40
2.1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi.....	40
2.1.2. Batı Sistemi ve NATO’ya Uyum Yılları.....	44
2.1.3. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonrası Gelişmeler.....	51
2.1.4. 2004-2019 Yılları Arası Gelişmeler.....	63
2.2. Global Referans Çerçevesi Olarak “Yerli ve Millî”nin Sektörel Referans Çerçevesi Olarak Milli Savunma Sanayiine Yansımaları.....	77
2.2.1. Milli Savunma Sanayii Sektörünün Referans Çerçevesi ve Global Çerçeveye Uyumu.....	87

2.2.2. Kamu Politikası Sürecinin Bir Parçası Olarak İmaj: Milli

Savunma Sanayii Sektöründe İmaj Çalışmaları.....	91
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA.....	102

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1	: Türkiye'nin 1949-1960 Yılları Arası Savunma Harcamaları.....	49
Tablo 2	: Türkiye'nin 1961- 1973 Yılları Arası Savunma Harcamaları.....	50
Tablo 3	: Türkiye'nin 1974-1990 Yılları Arası Savunma Harcamaları.....	62
Tablo 4	: Türkiye'nin 1991-2004 Yılları Arası Savunma Harcamaları.....	63
Tablo 5	: Savunma Sanayii Destekleme Fonu Kaynak Durumu.....	71
Tablo 6	: 2004-2019 Dönemi Türk Savunma Sanayii Performans Verileri.....	75
Tablo 7	: Türkiye'nin 2005-2019 Yılları Arası Savunma Harcamaları.....	76

GRAFİK VE RESİM LİSTESİ

	Sayfa No.
Grafik 1 : SSM Tarafından Yürütülmekte Olan Proje Sayısı, 2004-2011.....	68
Grafik 2 : TSK İhtiyaçlarının Yurtiçinden Karşılanma Oranı (%), 2003-2010.....	69
Grafik 3 : SSM Tarafından Yürütülmekte Olan Proje Sayısı, 2012-2018.....	72
Resim 1 : TUSAŞ MAG Dergi Kapağı.....	95
Resim 2 : Karikatür-1.....	96
Resim 3 : Karikatür-2.....	97

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AK PARTİ	Adalet ve Kalkınma Partisi
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
ASELSAN	Askeri Elektronik Sanayi
BM	Birleşmiş Milletler
CENTO	Central Treaty Organization/ Merkezi Antlaşma Birliği
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
FMS	Foreign Military Sales/ Dış Askeri Satışlar
HAVELSAN	Hava Elektronik Sanayii
HDP	Halkların Demokratik Partisi
INF	Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty/Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Antlaşması
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MKEK	Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu
NATO	North Atlantic Treaty Organization/Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OHAL	Olağanüstü hâl
ROKETSAN	Roket Sanayii ve Ticaret Anonim Şirketi

RP	Refah Partisi
SASAD	Savunma Sanayi İmalatçılar Derneği
SEİA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması
SIPRI	Stockholm International Peace Research Institute/ Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSM	Savunma Sanayii Müsteşarlığı
SAGEB	Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
SSYKK	Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu
STM	Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret Anonim Şirketi
T3 VAKFI	Türkiye Teknoloji Takımı Vakfı
TAMTAŞ	Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEI	Tusaş Motor Sanayii Anonim Şirketi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TSKGV	Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı
TUSAŞ	Türk Havacılık ve Uzay Sanayii Anonim Şirketi

GİRİŞ

Literatürde çeşitli tanımları olmakla birlikte en geniş anlamıyla “hükümetin yapmayı ya da yapmamayı tercih ettiği şey” olan kamu politikası görece yeni bir disiplindir. Hükümetin ne yaptığı, neden yaptığı ve herhangi bir fark yaratıp yaratmadığıyla ilgili olan kamu politikası analizi alanındaki çalışmalar son yıllarda yoğunlaşmış olmakla birlikte, modern anlamda kamu politikası analizi çalışmaları yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamıştır.¹

II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmelerle birlikte sosyal bilimlerde de nicel yöntemler kullanılarak ve farklı disiplinlerden alınan bulgulardan yararlanılarak çeşitli toplumsal sorunların çözülebileceğine dair bir anlayış hâkim olmuştur. Bilgiyi merkeze alan ve bilgi kullanarak çözüm üretmeye dayalı bu anlayış uzun bir dönem boyunca kamu politikalarının belirlenmesi ve uygulanması aşamalarında hâkim yöntem olarak kalmıştır. Ancak bir süre sonra bu yöntem birtakım eleştirilerle karşılaşmış yorumlamacı geleneğe mensup araştırmacılar alternatif bir çerçeve ortaya koymuştur. Bu çerçeve daha çok anlam ve söylemi merkeze alarak, anlamın özneler tarafından nasıl kurulduğuna ve bu sürecin kamu politikası sürecini nasıl etkilediğini incelemeye yönelik çalışmaları içermektedir.² Ağırlıklı olarak ABD merkezli gelişen kamu politikası analizi çalışmalarının yanı sıra özellikle 1980’li yıllardan itibaren kurumsallaşmaya başlayan kamu politikası analizinde ‘Fransız dokunuşu’ (“*French touch*”)’ndan bahsetmek mümkündür. Kamu politikaları 1960’lı yıllarda Michel Crozier ile birlikte Fransız yazınına girmiş, Crozier’in öncülük ettiği yaklaşım Amerikan etkisinde olup, temelde örgütün kendi içinde işleyişi ve çevresiyle ilişkilerini incelemeye odaklanmıştır. Crozier’in girişimiyle kurulan Örgüt Sosyolojisi Merkezi (*Centre de sociologie des organisations (CSO)*) ile birlikte birçok çalışma yapılmış ve alanın önü açılmıştır. Sonrasında ortaya çıkan çalışmalarda bir grup araştırmacı kamu politikalarında devlet eylemlerinin içeriğini incelemeye yönelmiş ve bu çalışmalara paralel olarak Grenoble’da Lucien Nizard öncülüğünde başlayan çalışmalarla birlikte bilişsel kamu politikası analizi (*cognitive policy*

¹ Thomas R. Dye, **Understanding Public Policy**, Second Edition, New Jersey: Prentice-Hall Inc. Englewood Cliffs, 1975, s.1.

² Gökhan Orhan, “Türkiye’de Çevre Politikaları: Değişen Söylemler, Değişmeyen Öncelikler”, **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, Sayı.19-20, 2013, s.2.

analysis) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım daha sonra Bruno Jobert ve Pierre Muller tarafından geliştirilmiştir.³

Crozier'in öncülüğünde gelişen ilk yaklaşımda, her şeyin örgüt içi etkileşim, strateji ve güç oyunları ile ilgili olduğu vurgulanır ve kamu yönetiminin, kurumlar ve kurum çalışanlarının içinde bulundukları örgütsel çevrenin dayatmasıyla oluşan kısıtlı rasyonaliteyle şekillendiği savunulur. Örgütün işleyişinin bireysel iktidar ilişkilerinin bir sonucu olduğu anlayışı merkeze alınan bu yaklaşım kamu politikalarının sadece uygulama aşamasına yoğunlaşılmasıyla sonuçlanmıştır. Uygulamaların yapısal boyutlarının ve meşruiyet zeminlerinin göz ardı edilmesi ise kamu politikalarının bilişsel ve normatif boyutlarının göz ardı edilmesi sonucunu meydana getirmektedir. Buna karşıt olarak, Jobert ve Muller 1987'de geliştirdikleri bilişsel yaklaşım geleneğiyle, politikaların aktörler arası etkileşimler nedeniyle değil; bir makro bilişsel ve normatif çerçeve, diğer bir deyişle referans çerçevesi (*référentiel*) ile şekillendiğini savunur.⁴

Referans yalnızca, belli bir döneme hâkim olan ve tutarlı bir biçimde organize edilmiş global bir anlam kümesi ile ilişkili olarak anlam kazanır.⁵ En genel anlamıyla referans çerçevesi egemen grupların dünya görüşünü yansıtmaktadır. Muller'e göre kamu politikaları imaj ve düşünce inşasını içermekte ve bu bilişsel imaj, başlangıç noktası olan problemin algılanması aşamasında başlar. Çünkü bu yaklaşıma göre kamu politikası aşamalarında etkili olan aktörlerin inanış sistemleri, dünyayı nasıl algıladıkları ve açıkladıkları merkezi önem taşır. Aktörlerin inanış sistemleri, değerleri ve gerçeklik algıları ise bireysel olarak oluşmaz; tüm bunlar kamusal eylemlerin bilişsel ve normatif özellikleri ile bağlantılıdır. Muller'e göre, değerler, normlar, algoritmalar ve imgeler olmak üzere referans çerçevesini şekillendiren dört unsur bulunmaktadır. Buna göre toplumun sahip olduğu *değerler* silsilesi vardır ve bunlar eylemleri yönlendiren ilkelerdir. Olması gerekenlere karşılık gelen *normlar* ise değerlerin eyleme dönüştürülmesiyle oluşur. *Algoritmalar* ise gerçekleştirilen eylem ile elde edilen değer

³ Pierre Muller, "Looking back at public policy in France: A retrospective analysis of the 'French touch'", **French Politics**, Vol. 13, No. 3, 2015, s.287-289.

⁴ Ulaş Bayraktar, "Özgün Bir Siyasal Bilim Ekolü Geliştirmek Adına Bir İlham Kaynağı Olarak Fransız Kamu Politikası Analizi Yazını", Mete Yıldız ve Mehmet Zahid Sobacı (drl.), **Kamu Politikası Kuram ve Uygulama** içinde (114-128), 2. Basım, Ankara: Adres Yayınları, 2015 s.118-119 ve Patrick Le Galès, "Public Policy Research: Deconstructing the French Touch", **Critical Policy Studies** Vol.5, No.2, 2011, s. 202-203.

⁵ Le Galès, s.203.

arasındaki nedensellik bağıını ifade eder. Son olarak, duygusal ve zihinsel imajlar olan *imgeler* diğer üç unsurun dışı vurumudur.⁶

Referans çerçevesini şekillendiren bu dört unsurun yanında, kamu politikaları karar verme süreçlerinde ve bilişsel ve normatif çerçevelerin hem üretilmesinde hem de yaygınlaştırılmasında belli aktörlerin ayrıcalıklı rolü vardır. Jobert ve Muller'e göre bu aktörler/medyatörler (*mediateurs*), Gramsciyan anlamda hakiki organik entelektüeller, karar verme süreçlerinde stratejik bir pozisyonu ellerinde tutarlar.⁷ İki tür medyatörden söz etmek mümkündür: Global referansları hazırlayan elit yöneticiler ve sektörel referansları hazırlayan sektörel işlemciler.⁸ Referans çerçevesi, bu unsurların analiz edilmesi yoluyla, kamusal eylemler arasındaki nedensel ilişkilerin anlaşılmasını sağlar.

Kamusal sorunlar ile eylemler arasındaki ilişki çok karmaşık olduğundan, Muller kamu politikalarının çoğu zaman sorun çözmede başarılı olamadığını savunmaktadır. Öncelikle sorunun tanımlanma süreci tam bir uzlaşma içinde gerçekleşmez. Sorunun kabul edilip edilmemesi her zaman nesnel gerçekliğe dayalı değildir ve sorun kabul edildiğinde dahi soruna yol açan nedensellik ilişkisi de tartışmalıdır. Çünkü belli bir sorunun tanımlanmasından uygulamasına kadar bütün süreçler aktörlerin bağlı oldukları bilişsel ve normatif çerçeveye göre şekillenir.⁹ Referans çerçevesi analiz yönteminde asıl olan da eylemlerden ziyade aktörlerin algı ve değerlerini şekillendiren bilişsel durumlarını anlamaktır.¹⁰

Türkiye özelinde baktığımızda, son yıllarda söylemlerde ve kamu politikalarında bir değişim mevcuttur. Bu çalışmanın konusu olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) lideri ve halen cumhurbaşkanlığı görevine devam etmekte olan Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde şekillenen global “yerli ve milli” referans çerçevesinin analizi de Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı değişimi açıklama amacı taşımaktadır. AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılından 2013 yılına kadar olan süreçte söylemlerde ve izlenen kamu politikalarında liberal değerlerin öne çıktığı görülürken, 2013 sonrasında özellikle 15 Temmuz darbe girişimi ve Milliyetçi

⁶ Aydın Usta, “Kamu Politikaları Analizine Kuramsal Bir Bakış”, **Yasama Dergisi**, Cilt.2, Sayı.24, 2013, s. 92-97 ve Yves Sarel, “The Role of Cognitive and Normative Frames in Policy-making”, **Journal of European Public Policy**, Vol.7, No.4, 2000, s.495 ve Bayraktar, s.119-120.

⁷ Pierre Muller, **Les politiques publiques**, Paris: PUF. 1994 Aktaran: Sarel, s.500.

⁸ Usta, s.94-95.

⁹ Pierre Muller, “L'analyse cognitive des politiques publiques: Vers une sociologie politique d'action publique”, **Revue Française de Sciences Politiques**, Vol.50, No2, 2000, s196 Aktaran: Bayraktar, s.121.

¹⁰ Bayraktar, 121.

Hareket Partisi (MHP) ile olan ittifakın da etkisiyle milliyetçi değerlerin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla hâkim hegemonik vizyonun diğer bir deyişle referans çerçevesinin değişmesi söz konusudur. Buna bağlı olarak, çalışmanın teorik çerçevesini de Bruno Jobert ve Pierre Muller'in geliştirdiği Referans Çerçevesi yaklaşımı oluşturmaktadır. Bu çalışmada, kamu politikalarında değişimi açıklamada kullanılan yöntemlerden biri olan Referans Çerçevesi yaklaşımıyla hem Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı değişim ve dönüşüm hem de bir kamu politikası alanı olarak milli savunma sanayii sektörüne nasıl yansığının analizi yapılmaya çalışılmıştır. Türk milli savunma sanayii sektörüne baktığımızda erken Cumhuriyet döneminde bir atılım söz konusuyken II. Dünya Savaşı ve NATO'ya üyelikle beraber sektörde yerli ve milli girişimlerin geriye gittiği ve dışarıdan hazır alıma dayalı tedarikin söz konusu olduğu görülmektedir. 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın ardından bu durumun zararlarının tecrübe edilmesiyle yeniden ulusal bir savunma sanayii kurulması noktasında adımlar atılmışsa da sektördeki yerlilik oranı düşük seviyelerde seyretmiştir. 2004 yılı Savunma Sanayii İcra Komitesi (SSİK) toplantısında yüklü miktardaki dışardan alıma dayalı ihalelerin iptal edilmesi kararıyla Türk savunma sanayiinde yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Milli savunma sanayii sektöründe sayısal verilerle net bir biçimde görülen, %20'lerden %65'lerin üzerine çıkan bir değişimin olmasının yanı sıra hem makro çerçeveyi oluşturan “büyük ve güçlü Türkiye” vizyonuna ulaşılması noktasında arz ettiği önem hem de AK Parti'nin dış politika tercihleriyle yakından ilgili bir alan olması nedeniyle son yıllarda gündemin üst sıralarında yer almaktadır. AK Parti hükümeti döneminde gerçekleştirilen bu değişimin arka planındaki bilişsel ve normatif çerçeveyi değerler, normlar, algoritmalar ve imgeler ve bu dört unsurun taşıyıcısı olan medyatörler üzerinden açıklamaya çalışmak bu tezin amaçlarından birini oluşturmaktadır.

Kamu politikaları aşamalarında, egemen grupların algı, inanış sistemleri ve değerler dünyasının merkezi önemde olduğunu belirtmiştik. Çalışmanın temel hipotezi de AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılından 2013 yılına kadar, kamusal eylemlerin düzenlenmesi ve meşruiyet kaynakları oluşturma süreci “liberal referans çerçevesi” olarak çerçevelenebileceğimiz liberal değerler etrafında şekillenirken; 2013 sonrası dönemde özellikle 2015 sonrasında izlenen kamu politikalarının “yerli ve milli” referans çerçevesi etrafında şekillendiğidir. AK Parti iktidarının ilk dönemlerinde demokratikleşme girişimleri, Avrupa Birliği uyum sürecine verilen tam destek gibi söylem ve uygulamalara yansıyan liberal

politikaların, özellikle 2013 yılından sonra ülke içi ve uluslararası bağlamda meydana gelen değişikliklerle birlikte (AK Parti çevrelerince ‘değerli yalnızlık’ olarak da adlandırılan Türkiye’nin uluslararası alanda yalnızlaşması, 15 Temmuz darbe girişimi ve AK Parti-MHP ittifakı gibi) söylem ve politikaların daha milliyetçi değerler etrafında şekillendiği çalışmanın temel varsayımını oluşturmaktadır. “Yerli ve milli” ifadesi son yıllarda söylemlerde sıklıkla yer bulmaktadır ve kamu politikalarının oluşturulmasında çerçeve bir unsur haline gelmiştir. Bu referans çerçevesinin anlaşılması noktasında kamusal eylemlerdeki düzenleme ve meşruiyet üretme sürecinin arka planının ne olduğu ve aynı zamanda çerçevede meydana gelen değişimlerin ne olduğu, nasıl olduğu, hangi bağlamlarda gerçekleştiği ve sektörel çerçevelerin global çerçeveye uyumu noktasında örnek bir sektör belirleyerek uyumun mevcut olup olmadığı çalışmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

Çalışmanın analizinde öncelikle AK Parti’nin yayınladığı dokümanlar, seçim beyannameleri ve özellikle Erdoğan’ın söylemleri incelenmiştir. Analiz bu metinlerin incelenmesi, bu metinlerde referans çerçevesinin dört unsurunun tespit edilmeye çalışılması üzerinden ilerlemiştir. Milli savunma sanayii sektörüyle ilgili olarak ise, savunma sanayii stratejik planları, SASAD raporları, NATO basın bildirileri, ilgili kanunlar, kalkınma planları gibi kaynaklar incelenmiştir. Global referans çerçevesinin sektörel olarak yansımaları noktasında da sektörel referansiyelin taşıyıcısı konumunda olan medyatörlerin söylemleri analiz edilmiştir. Ayrıca savunma sanayii sektörünün önde gelen şirketlerinden bir isimle mülakat gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde AK Parti’nin iktidara geliş süreci ve iktidarını inşa etme süreciyle beraber, “yerli ve milli” referans çerçevesi ve bağlantılı olarak “yeni Türkiye” söyleminin analizi yapılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise milli savunma sanayii sektörünün tarihsel süreç içindeki gelişimi siyasal, ekonomik, dış politika ve uluslararası bağlam dikkate alınarak incelenmiştir. Tarihsel arka plan verildikten sonra ise yerli ve milli global referans çerçevesinin sektörel referans çerçevesi olarak milli savunma sanayiine yansımalarının analizi yapılmıştır.

Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan başlayarak 2019 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren savunma sanayii politika uygulamalarının söz konusu dönemlerin siyasi, ekonomik, dış politika ve uluslararası

bağlamları göz önünde bulundurularak incelemesi yapılmıştır. Milli savunma sanayii politikalarının incelemesi, savunma sanayiindeki kırılma noktaları dikkate alınarak Erken Cumhuriyet Dönemi, Batı Sistemi ve NATO'ya Uyum Yılları, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonrası ve 2004-2019 Yılları Arası Gelişmeler olmak üzere dört bölüme ayrılarak yapılmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde savunma sanayiinde büyük atılımların yapıldığı İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin genel değerlendirmesi yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında gelen NATO'ya üyelik Türkiye'nin savunma sanayii politikalarını derinden etkilemiş ve Türkiye Batı eksenli bir dış politika izlemeye başlamıştır, bu nedenle ikinci bölüm Batı Sistemi ve NATO'ya Uyum Yılları olarak ele alınmıştır. Savunma sanayiinde dışarıdan hazır alıma dayalı yürütülen politikaların Türkiye'nin yararına olmadığına farkına 1963-64 Kıbrıs Olaylarında varılmaya başlandıysa da asıl dönüm noktası 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı olmuştur. Harekât sonrasında yerli ve milli bir savunma sanayii oluşturma adına önemli adımlar atılmıştır. Bu nedenle üçüncü bölüm 1974'ten 2004'e olan süreci kapsamaktadır. 1974'ten itibaren savunma sanayii alanında önemli adımlar atıldıysa da önemli ölçüde dışa bağımlılık devam etmiştir. 2004 yılında dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında düzenlenen Savunma Sanayii İcra Komitesi toplantısında alınan kararlar yerli ve milli bir savunma sanayii oluşturulması noktasında dönüm noktası olmuş %20'lerde seyreden yerlilik oranı 2019 yılı itibariyle %65'lerin üzerine çıkmıştır. Bu oranlarla da açıkça görülen değişimin boyutu 2004-2019 Yılları Arası Gelişmeler bölümünde incelenmiştir.

1. AK PARTİ’NİN İKTİDARINI İNŞA SÜRECİ VE “YERLİ VE MİLLİ” REFERANS ÇERÇEVESİ

1.1. “Eski Türkiye”den “Yeni Türkiye”ye: AK Parti’nin İktidarını İnşa Süreci

AK Parti hem siyasi başarılarıyla hem de Türkiye’de köklü dönüşümler gerçekleştiren bir parti olarak Türk siyasal hayatında önemli bir yere sahiptir. Kuruluşundan çok kısa bir süre sonra tek başına iktidara gelen partinin bu başarısının ardında çok boyutlu bir süreç yer almaktadır. Bu süreci anlamak için öncelikle dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal atmosferine bakmak elzemdir. AK Parti, doksanlı yıllarda siyasal İslam’ın yükselişe geçmesine paralel olarak büyük bir sıçramayla önce belediye seçimleri sonrasında genel seçimlerde gösterilen başarıyla koalisyon hükümetiyle iktidara gelen Refah Partisi’ne yönelik gerçekleştirilen 28 Şubat 1997 post-modern darbesinin doğurduğu bir harekettir. 1998’de Refah Partisi’nin kapatılmasının ardından Millî Görüş hareketi, Fazilet Partisi ile yola devam etmiştir. İktidara gelmek kadar iktidarda kalmanın da önemli olduğunu gösteren söz konusu olay sonucu partinin içindeki yenilikçi kanat değişimin gerekliliğinin farkına varmış ve bu yöndeki taleplerini dile getirmiştir. Parti genel başkanlığı seçimlerini az bir oy farkıyla kaybeden yenilikçi kanat için yeni bir parti kurma ihtiyacı doğmuş ve bunun sonucunda AK Parti 2001 yılında kurulmuştur. Parti’nin iktidara gelebilmesi ve daha önemlisi iktidarda kalabilmesi için öncelikle “Millî görüş gömleği”ni çıkardıkları konusunda etkin bir ikna süreci yürütmesi gerekiyordu. Buna yönelik önemli çalışmalarından biri AK Parti’nin, ideolojisini o zamana kadar siyaset bilimi terminolojisinde bulunmayan yeni bir kavram olan “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamasıydı. Amacını “kendi düşünce geleneğinden hareketle yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek” olarak tanımlayan Parti, serbest piyasa yanlısı, tedrici değişimi esas alan, geleneksel değerleri göz önünde bulunduran, demokrasiyi ise kültürel ve toplumsal farklılıkları siyasete katabilmesi sebebiyle kabule şayan bulma eğiliminde olduğunu açıklamıştır.¹¹

AK Parti iktidara gelmeden önceki genel tabloya baktığımızda Türkiye’de başlıca üç sorun alanı bulunmaktaydı: 2001 ekonomik krizi, Kürt sorunu ve siyasal İslam. Yaşanan ağır ekonomik krizle birlikte ana akım siyasetin de meşruiyetini yitirdiği bir ortamda siyasetteki bu

¹¹ Yalçın Akdoğan, *Muhafazakâr Demokrasi*, Ankara: AK Parti Genel Merkezi Yayını, 2003, s.10-113.

boşluğu doldurmaya aday olarak AK Parti ön plana çıktı. Bu öne çıkışın en önemli sebeplerinden biri, Özal dönemiyle birlikte uygulanan neoliberal ekonomik politikalar sonucu, Anadolu’da yeni ekonomik açılıma dayalı ve aynı zamanda tarikat ve cemaat bağlantılarını da kullanarak ortaya çıkan ve gücünü Refah Partisi döneminde iyiden iyiye güçlendiren yeni sınıfın, bazı tanımlara göre “yeşil sermaye”nin, Refah Partisi ile ilişkilerine 28 Şubat süreciyle darbe vurulmasıydı. Bu noktada, İslamcı/muhafazakâr eğilimli sermaye kesimi, küresel sistemle bütünleşmesini kolaylaştıracak, Türkiye’de devletle iyi ilişkiler içinde olan ve Batı sistemi karşıtı olmayan bir siyaset arayışına girdi ve bu kesimin beklentileri ve sonrasında desteği AK Parti’nin hem ortaya çıkışında hem iktidara gelmesinde hem de iktidarını devam ettirmesinde en önemli etkenlerden biri oldu. Kürt sorunu meselesinde ise, geleneksel İslamcı yaklaşıma göre sorunun temelinde Kemalist homojenleştirme siyaseti vardı ve İslami kimliğin bütünleştirici etkisi kullanılarak sorunun çözülebileceği yaklaşımı hakimdi. AK Parti de bu eğilimde oldu ve AB uyum sürecinin getirdiği olanaklarla birlikte çeşitli açılımlar gerçekleştirildi. Bu açılımlar ilk dönemde oldukça başarılı sonuçlar verdi; öyle ki 2007 seçimlerinde bölgedeki oylarını iki katına çıkarttı.¹²

AK Parti’nin meşruiyetini tesis etmesinde en önemli dayanaklardan biri ise Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecine verilen tam destek idi. Bu durum hem kendisini Batı karşıtı olarak konumlandıran Millî Görüş hareketinden bir kopuşa işaret etmesi açısından hem de AB müktesebatının öngördüğü “demokratikleşme” süreciyle sivil otoritenin, bürokratik ve askeri vesayet karşısında alan kazanmasına olanak sağlaması nedeniyle önemliydi. Yine Kürt meselesi ve diğer dinsel ve siyasal taleplerin AB’nin öngördüğü demokratikleşme ve insan hakları kapsamında ele alınmasıyla bunlara yönelik hareket serbestisi sağlanıyordu. AB sürecine verilen birincil önem AK Parti’nin modern, kapitalizmle barışık bir profil çizmesinin yanı sıra Kemalizmin kurum ve pratiklerini sorgulama ve daha sonra dönüştürme ve tasfiye sürecinde dayanacağı global “liberal referans çerçevesi” oluşturmaya olanak sağlıyordu.¹³

Bu noktada “liberal referans çerçevesi” kavramını açıklamak için öncelikle Türk siyasal hayatındaki ayrışmanın arka planına göz atmak gerekmektedir. Pek çok analize göre

¹² İlhan Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, İlhan Uzgel ve Bülent Duru (drl.), **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde (11-39), 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, s.16-17.

¹³ Cenk Saraçoğlu, “Türkiye Sağı, AKP ve Kürt Meselesi”, İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (drl.), **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri** içinde (243-279), 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.249-250.

Türkiye’deki siyasi ve hatta ekonomik bölünmeler ekonomiden ziyade ideoloji, kültür ve değerler alanlarında belirginleşmektedir. Bu ayrışmayı Osmanlı dönemindeki Tanzimat (1839) veya I. Meşrutiyet (1876), II. Meşrutiyet (1908) dönemlerine kadar götürmek mümkündür. “İmparatorluğun bekası” etrafında şekillenen dönemin siyasi ve ideolojik tartışmaları ve bölünmeleri Türkiye’deki iki siyasi kampın ideolojik mücadelesinde etkili olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan önce bu iki siyasi kamp I. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde “Birinci Grup” olarak “devletçi-seçkinciler” ve “İkinci Grup” olarak “gelenekçi-liberaller” şeklinde yer almıştır. Bu iki başlık da iki farklı anlam dünyası içermektedir. Elitizm, özellikle bürokratik ve askeri aygıtın, yani idari bir elitin "siyasi olana" hâkim olması ve geleneksel değerleri sürekli "arkaik" ve yeni Kemalist rejimin "modernist ve Batı" yönelimi ile uyumlu olmadığı için kınanan halk tarafından seçilen hükümetleri etkili bir şekilde sınırlandırması gerektiği bir devlet anlayışına atıfta bulunur. Devletçilik aynı zamanda içinde "yeni" ulusal ve seküler bir burjuvazinin "icat edilmesi" ve devlet tarafından "desteklenmesi" gereken belirli bir devletçi kapitalizmi ifade eder. Bu burjuvazi, laiklik, modernizm ve Batılılaşma gibi Cumhuriyetin yeni değer ve ilkelerine bağlı kalmalıdır. Devletçilik, sosyal, kamusal ve kültürel alanın düzenlenmesinde merkezi devleti yukarıdan aşağıya ve üniter bir mantıkla güçlendirerek tüm sosyal, kültürel, entelektüel veya eğitimsel yaşamı kapsamaktadır. Buradaki zorluk, yeni kültürü, yeni alfabesi ve dolayısıyla yeni "kamu" anlayışı ve yeni seküler değerleri aracılığıyla "yeni bir ulus" yaratmaktır. Ve tüm bunlar, İslam’ı yalnızca bireysel pratiğine indirgeyerek ve dinin diğer tüm sosyal işlevlerini kamusal alandan dışlayarak yapılacaktır.¹⁴

Gelenek ve liberalizm politik, sosyal ve aynı zamanda ekonomik bir duruşu ifade ederken, bu yeni devletçi-seçkincilerin ilk olarak yukarıdan aşağıya yaklaşımını ve otoriter uygulamalarını kınamaktadır. Bu perspektifte, "gelenekçi liberaller"e göre yeni rejim, kültürel, sosyal ve hatta kurumsal yönelimleriyle "gelenek" karşısında radikalizmini hafifletmelidir. Siyasi ve kurumsal düzeyde, Halifeliğin kaldırılması gibi kırılmalar veya hatta Cumhuriyet’in ilanı için izlenen karar alma usulü bu siyasi aktörler tarafından sıklıkla eleştirilmektedir. Kültürel düzeyde, Latin alfabesinin benimsenmesine güvensizlik veya İslam’a alerjisi olan bir laiklik modeli seçimi, bu siyasi kampın diğer bazı zorluklarını temsil etmektedir. Daha spesifik

¹⁴ Fethi Ufuk Özışık, “The Nature and Evolution of AKP’s Struggle for Political and Cultural Hegemony: A Perspective of Analysis through the Narrative of “New Turkey”” (draft paper).

olarak, gelenekçi liberaller yeni rejimin "halkı" ile ilişkisi açısından daha az otoriter ama daha kapsayıcı bir modernleşme süreci tasavvur etmiştir. Ekonomik planda olduğu gibi, bu siyasi kamp, devletin ekonomideki rolünü ve dolayısıyla müdahaleciliğini en aza indirmeye çalışarak, terimin Anglo-Sakson anlamında daha liberal bir yaklaşım benimsemiştir.¹⁵

Dolayısıyla AK Parti'nin "eski Türkiye" olarak betimlediği anlatıdaki eleştirilerin temelini de bu maddeler oluşturmaktadır. Otoriter uygulamalara, askeri ve bürokratik vesayete karşı çıkışlarıyla, gelenek ve dini değerler üzerindeki radikalizmin hafifletilmesini savunmalarıyla ve ekonomide devlet müdahaleciliğini azaltma politikalarıyla AK Parti çevreleri iktidarlarının ilk dönemlerinde bir "liberal referans çerçevesi" çizmiştir. Liberal referans çerçevesinin değerleri, genel olarak liberalleşme üzerinden şekillenmekte; demokratikleşme ve reform ana temalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değerler üzerinden otoriter uygulamaların azaltılması gerekliliği, demokratikleşme ve reform adımlarının atılması gerekliliği çerçevenin normlarını oluşturmaktadır. Çerçevenin bu iki unsuru doğrultusunda oluşan algoritma unsurunu ise şöyle açıklayabiliriz: Türkiye'deki bu otoriter uygulamalar özellikle askeri ve bürokratik vesayet seçilmiş hükümetlerin görevlerini yerine getirme noktasında müdahale etmekte ve hatta askeri darbelerle kesintiye uğratmakta ve Türkiye'nin var olan kazanımlarını kaybetmesine ve gelişmesine engel oluşturmaktadır. Bu durumun yol açtığı istikrarsız hükümetlerle Türkiye'nin gelişip kalkınması mümkün değildir. Bu nedenle bu vesayetçi anlayışla mücadele edilmeli ve demokratikleşmeye yönelik adımlar atılmalıdır. Bu tez çerçevenin algoritmasını ortaya koymakta ve AB uyum sürecine tam destek politikası gibi bu yönde politikaların uygulanmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu üç unsurla birlikte "demokratikleşen, reformcu Türkiye" ve ilerleyen süreçte "İleri Demokrasi" imgeleri ön plana çıkmıştır.

1.1.1. "Liberal Referans Çerçevesi" Dönemi: 2002-2013

İktidarının ilk zamanlarında dönemin dinamiklerine uygun bir şekilde temkinli ve uyumlu bir şekilde ilerleyen AK Parti girdiği bir sonraki seçimlerde de oy oranını önemli oranda arttırdı; 2007 seçimlerinde %46,6, 2011 seçimlerinde ise %49,8 oy oranına ulaşarak büyük bir

¹⁵ Özışık, "The Nature and Evolution of AKP's Struggle for Political and Cultural Hegemony: A Perspective of Analysis through the Narrative of "New Turkey"" (draft paper).

başarı elde etti. Bu başarının ardında elbette çok boyutlu bir süreç bulunmaktadır. Yürütülen ekonomik programlar ile 2001 krizinin yaralarının sarılması ve ekonomideki gelişme düzeyi, gerçekleştirilen projeler (ulaşım ve altyapı projeleri, çok sayıda baraj, TOKİ konutları, okul, hastane, enerji santralleri vb.) gerçekleştirilen sosyal yardımlar, yürütülen başarılı siyasal iletişim süreci bunlar arasındadır. Bu noktada sosyal yardım boyutu özel önem taşımaktadır. Literatürdeki yaygın görüşün de işaret ettiği üzere “AK Parti’nin siyasal kimlik olarak benimsediği muhafazakâr demokrasi nosyonunun sosyal içeriği hayırseverlik ve özellikle de dinsel çağrışımlı bir hayırseverlik ahlakı ile doldurulmak isteniyordu.”¹⁶ Özellikle Refah Partisi dönemindeki belediyecilik tecrübesiyle sosyal yardımlardaki belediyelerin payı oldukça artan bir seyir izlemiştir. Gerçekleştirilen gıda ve temizlik malzemesi yardımları, kömür dağıtımını gibi yardımların aslında AK Partili belediyelerle seçmen arasında örtük bir uzlaşma meydana getirdiği söylenebilir. Sosyal devlet yerine hayırseverlik temelli bir yaklaşımla gerçekleştirilen bu yardımların, hükümet ile vatandaşlar arasında hak-yükümlülük ilişkisi yerine müşteri ilişkisi kurması, aldığı yardımların karşılığı olarak vatandaşın minnet duygusuyla oyunu vermesi ve itaati ön plana çıkarması açısından kliyentalist ve paternalist nitelikler taşır görünmektedir.¹⁷ Bu yardımlarla birlikte yardım ulaştırılan kesimin çoğunluğunun dünya görüşüne uygun olarak AK Parti’nin muhafazakar değerlerin taşıyıcısı konumunda olması kurulan bağı daha da güçlendirmiştir.

AK Parti’nin başarılı gidişatındaki en önemli etkenlerden biri de izlediği siyasal iletişim stratejileridir. Seçmene ulaşma konusunda Türk siyasal hayatındaki en başarılı parti olarak kabul edilebilecek olan AK Parti, bu iletişimi yalnızca seçim dönemlerinde değil her zaman sürdürme eğiliminde olmuş, seçmenle arasındaki bağlantıyı hiçbir zaman koparmamıştır. Belediyeler eliyle yerel düzeyde özellikle ev hanımları ve gençlerle birlikte hem çok daha fazla seçmene ulaşmış hem de var olan seçmenle bağlarını sürekli taze tutmuştur. Erdoğan’ın sıklıkla dile getirdiği deyimıyla “kapı kapı dolaşıp oy isteme” bu yöndeki çalışmalardandır. Seçim dönemlerinde en etkili iletişim yöntemi olan yüz yüze iletişimi en fazla kullanan, her seçimde Türkiye’nin dört bir yanında en çok miting yapan parti, AK Parti olmuştur. Yine en çok reklam veren, afiş, bayrak, billboard ilanları, el broşürü ve çeşitli

¹⁶ Güven Bakırezer ve Yücel Demirel, “Ak Parti’nin Sosyal Siyaseti”, İlhan Uzgel ve Bülent Duru (drl.), **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde (153-178), 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, s.161

¹⁷ Aziz Çelik, “Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı.42, 2010 s. 69-70.

hediyeler gibi araçları en fazla kullanan partidir. Erdoğan'ın karizmatik lider özelliği ve güçlü hitabet yeteneği de bu noktada önem taşımaktadır. Güçlü retorik kabiliyeti sayesinde mitinglerde yaptığı konuşmaların dinleyicilerdeki etkisi katlanmaktadır. AK Parti'nin yürüttüğü seçim kampanyalarının neredeyse tümünde de Erdoğan'ın karizmatik liderliği merkeze alınmış, yerel seçimlerde dahi lider merkezli kampanyalar gerçekleştirilmiştir.

İktidara geldiği 3 Kasım 2002'den itibaren kaydedilen bütün ilerlemeler, gerçekleştirilen icraatlar “Durmak Yok Yola Devam” sloganıyla sıklıkla dile getirilerek adeta ‘hizmet’ kelimesi ile AK Parti özdeşleşmiştir. Sonrasındaki diğer bütün seçimlerin de merkezini oluşturacak bu hizmet söylemi 2007 genel seçimleri kampanyasında kullanıldı ve başarılı bir sonuç verdi. 2007 genel seçimlerine gidilmeden önce, Genelkurmay Başkanlığı laiklik vurgusu yaparak internet sitesinden yayınladığı bir bildiri ile Cumhurbaşkanlığı seçimine müdahale girişiminde bulunmuştu. Bu olay Türk siyasal hayatına “e-muhtıra” ve “367 krizi” olarak geçmiştir. Daha önce hiç görülmedik bir şekilde bu bildiriye hükümet çok sert bir tepki gösterdi ve 22 Temmuz'da genel seçime gidilmesi kararını verdi. Hükümetin bu çıkışı siyasal mekanizma için adeta bir milat oldu. Bu havada girilen seçimlerde ise AK Parti negatif bir söylem kullanmadı ve bunu seçim malzemesi haline getirmeyerek sadece icraatlarına odaklandı, yapılanları yapılacak olanların teminatı olarak göstererek güçlü bir imaj çizdi.¹⁸ Bu yöntem de seçimde karşılık buldu ve oylarını büyük bir oranda arttırdı ve sonrasında kriz yaşanan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de AK Parti'nin kurucularından olan Abdullah Gül'ün seçilmesiyle birlikte iktidarını iyiden iyiye güçlendirdi. Böyle bir müdahalenin bir daha yaşanmaması adına AK Parti tarafından cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi üzerine bir anayasa değişikliği teklifi meclise sunuldu ve sonucunda 21 Ekim 2007'de referanduma gidildi. Referandum sonucunda ise %68,9 evet oyu ile değişiklik kabul edildi. Bu durum askeri vesayete karşı kazanılmış büyük ve önemli bir başarı idi. Ertesi yıl ise laiklik karşıtı eylemlerin odağı olma gerekçesiyle AK Parti'ye Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığınca kapatma davası açılacaktı. Başörtüsü yasağının kaldırılmasına yönelik mecliste yapılan değişiklik Anayasa Mahkemesi tarafından reddedildikten sonra açılan dava sonucunda parti kapatılmamış ancak Hazine'den aldığı yardımda kesinti yapılmıştır. Toplumun geniş bir kesiminde çeşitli mağduriyetler yaratan bu çağ dışı uygulamanın kaldırılması yönündeki gayretleri ve bu nedenle

¹⁸ Kübra Güran Yiğitbaşı, “22 Temmuz'dan 7 Haziran'a Kampanyalar Ekseninde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) Siyasal İletişimi”, İsmail Çağlar ve Yusuf Özkır (ed.), *Türkiye'de Siyasal İletişim 2007-2015* içinde (19-52), Ankara: Seta Yayınları, 2015, s. 20-22.

karşılaşılan engellemelere karşı duruşu AK Parti’ye seçmenlerin gözünde yine puan kazandırdı. Art arda kazandığı siyasi zaferler ve 2009 yılında yaşanan Davos krizinde gerçekleştirdiği çıkışla Erdoğan’ın popülaritesi sadece iç siyasette değil dış dünyada da özellikle de İslam coğrafyasında büyük bir hızla yükseldi.

2010 yılında ise Türkiye, yargının yeniden yapılandırmasını kapsayan bir Anayasa değişikliği referandumuna gitti. AK Parti’nin teklifiyle gidilen referandumla askeri yargının alanı da yeniden belirlenecekti ve askeri davaların sivil mahkemelerde görülmesinin yolu açılacaktı ve savaş hali dışında siviller askeri mahkemelerde yargılanamayacaktı. Anayasa Mahkemesi ve Hakimler Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK)’nun da yeniden yapılandırılmasını öngören değişiklik¹⁹ için yürütülen kampanyada AK Parti bu referandumun 12 Eylül ve “vesayetçi anlayışla hesaplaşmak” olduğunu vurguladı. Buna yönelik olarak Erdoğan, kampanya sürecindeki bir konuşmasında şu ifadeleri kullandı:

"12 Eylül ile yüzleşmek için, 12 Eylül üzerindeki dokunulmazlık zırhını kaldırmak için 'Evet' diyoruz. Bu ülkede bir daha darbelerin yaşanmaması, ülkenin geleceğinin karartılmaması için, demokrasinin kesintiye uğramaması için 'Evet' diyoruz. Büyük Türkiye, güçlü Türkiye, itibarlı Türkiye için 'Evet' diyoruz."²⁰

Referandum sonucunda değişiklik %57,88 oy oranıyla kabul edildi. Bu değişikliği de başarıyla gerçekleştiren AK Parti’nin bundan sonraki hedefi yeni bir Anayasa idi. 12 Eylül 2010 referandumu ile elde edilen kazanımların yeni bir Anayasa ile daha üst noktalara taşınması sık sık söylemlerde yer buldu ve 2011 genel seçimlerinin de ana temasını oluşturdu. Seçim beyannamesinde ise şu ifadeler yer aldı:

“Esasen Türkiye’nin her alanda kat ettiği mesafe ve yükselen toplumsal talep, yeni Anayasayı ertelenemez hale getirmiştir. Ancak, anayasal düzen bu gelişmelerin gerisinde kalmıştır. Toplumun yaklaşık 30 yıl önce, bir darbe ürünü olarak kendisine dayatılan bu anayasayı hak etmediği açıktır. Türkiye’nin yeni konumuna uygun yeni bir anayasaya ihtiyacı vardır. 12 Eylül askeri müdahalesiyle derinleşen demokrasi açığının bütünüyle kapatılması ve normalleşme sürecinin tamamlanması yeni, sivil ve demokratik anayasanın hazırlanmasına bağlıdır. AK Parti’nin varlık nedenlerinin başında gelen demokratikleşme sürecinin

¹⁹ 7 Mayıs 2010 tarihli ve 5982 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**: 13.05.2010, 27580

²⁰ Mahmut Hamsici, “2010 referandumu: 'Evet', 'Hayır' ve 'Boykot' cepheleri ne demişti?”, BBC Türkçe, 5 Nisan 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061> (5 Mayıs 2020).

taçlandırılması da yeni anayasanın hazırlanmasıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle üçüncü iktidar dönemi yeni anayasa dönemi olacaktır. AK Parti, kuruluşundan itibaren hedeflediği ve ilk iki dönemde olgunlaştırdığı yeni anayasa sürecini tamamlamaya kararlıdır.”²¹

Yukarıdaki ifadelerde açıkça görüldüğü üzere, benimsedikleri tedrici değişim görüşü doğrultusunda önce cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi, yüksek yargının yeniden düzenlenmesi gibi değişiklikler gerçekleştirilmiş ve bu değişimler destek buldukça hedefler daha da büyümüştür. 2011 seçim kampanyası esnasında kullanılan sloganlarda da “Hayaldi Gerçek Oldu”, “Şimdi daha büyük hedeflerimiz var!” ve “Türkiye Hazır Hedef 2023” şeklinde sık sık vurgulandı. Bunların yanı sıra “Yeni Anayasa İleri Demokrasi”, “Büyük Türkiye için Güçlü Savunma Sanayii”, “Yerli Savaş Uçağımız ve Helikopterimiz Geliyor”, “Bayrağımız Her Yerde”, “Lider Ülke için” ve “İstanbul’a 3. Köprü, 3. Havaalanı” gibi mesajlarla seçmene güç, özgüven ve umut veren bir dil kullanılarak bir gelecek tasavvuru ortaya koyuldu. Kitle iletişim araçları aracılığıyla da sürekli olarak geçmişteki olumsuzluklar, AK Parti iktidarıyla birlikte elde edilen kazanımlar ve bu gelecek tasavvuru işlenmiş; aynı zamanda heyecan, birlik ve kardeşlik gibi duyguları harekete geçirecek temalar kullanılmıştır. Yapılan bir araştırmaya göre ise siyasal reklamları büyük bir farkla en çok kullanan parti AK Parti olmuştur.²² Yine internet siteleri ve sosyal medya, propaganda yöntemi olarak aktif bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca Kürt sorununa yönelik çözüm adımları atılmış olmasına paralel olarak seçim kampanyasında da birlik beraberlik mesajları verilmiş ve Seçim Kanunu’nda gerçekleştirilen değişiklik sonucunda ilk defa Kürtçe seçim kampanyası yürütülmesine izin verilmiş ve bu durum yine AK Parti’ye artı puan olarak yansımıştır.²³ Bütün bunlar seçmenle arasındaki bağı kuvvetlendirmiş ve nadir görülecek bir oy oranıyla, %49,83 oy oranıyla, AK Parti bu seçimden de galip çıkmıştır.

Gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerinin yanı sıra Balyoz ve Ergenekon Davalarıyla birlikte vesayet rejimi büyük oranda tasfiye edilirken AK Parti’nin iktidarını sağlamlaştırmasına paralel olarak 2011 yılından sonra söylemlerinde ve eylemlerinde

²¹ AK Parti, 12 Haziran 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, <https://www.akparti.org.tr/media/252916/katalog.pdf> (3 Nisan 2020).

²² Fatih Keskin ve Halise Karaarslan Şanlı, “Demokrasi Tartışmaları Bağlamında 2011 Milletvekili Genel Seçimleri ve Medya Üzerine Niceliksel Bir Analiz”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.5, Sayı.1, 2014 Aktaran: Yiğitbaşı, s.40.

²³ Yiğitbaşı, s.36-40 ve Aysel Aziz, *Siyasal İletişim*, 4. Basım, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013, s.185-186.

farklılaşmalar, sertleşmeler meydana gelmeye başlamıştır. Sürekli olarak söylemlerinde farklılıkların toplum için zenginlik olduğu vurgusunda olan AK Parti bunun tersi bir tutum izlemeye başladı. İktidarının ilk iki döneminde liberallerle ittifakı, vatandaşların özgürlüklerini genişleten reformlarla birlikte demokratik dış dünyanın da desteğini alarak “liberal referans çerçevesi” içinde hareket eden AK Parti, 2011 genel seçimlerinden sonra İslami değerlerin daha yoğun bir biçimde hissedildiği milliyetçi-muhafazakâr bir çerçeve içinde hareket etmeye başlamıştır. Alkol kullanımının kısıtlanması, dindar bir nesil istiyoruz söylemleri, kürtaj meselesi, kaç çocuk sahibi olunacağından kadınların doğum şekline kadar varacak şekilde bir müdahalenin söz konusu olması toplumun modern değerleri ve yaşam tarzını benimsemiş kesimlerinde baskı hissettirdi ve iktidarının ilk yıllarında AK Parti’ye destek veren bazı kesimler de muhalefet saflarına katılmaya başladı. Toplumsal gerilimin yıllar içinde iyiden iyiye tırmanmasıyla 2013 yılında Gezi Parkı olayları patlak verdi. Erdoğan’ın protestoların ilk gününden itibaren sert ve kışkırtıcı bir dil kullanması ve polisin orantısız güç kullanımı, protestoları ülke çapında bir hareket haline getirdi. Sosyal medya üzerinden örgütlenen hareket, Erdoğan’ın medya üzerindeki baskısı nedeniyle ana akım medyada fazla yer bulamadı. Erdoğan’ın eylemcileri ‘birkaç çapulcu’ olarak değerlendirmesi ve ‘yüzde elliye evinde zor tutuyorum’ söylemleri ve bu yöndeki tutumları toplumsal kutuplaşmayı daha da derinleştirdi. Bu olaylar, sonrasında hem ülke içinde hem dış dünyada Erdoğan’ın “reformcu” kimliğinin “otoriterleşmeye” doğru evrildiği yorumlarını da beraberinde getirdi. Aynı yıl meydana gelen 17-25 Aralık yolsuzluk ve rüşvet operasyonları ise AK Parti’nin bu dönüşüm sürecinde birlikte hareket ettiği Gülen Cemaati ile artık iktidarı paylaşmak istememesi neticesinde başlayan çatışma sonucu, ilki 7 Şubat 2012’de MİT krizi ile gün yüzüne çıkan olaylardan sonra ikinci hamle idi. Bu olayları darbe girişimi olarak nitelendiren Erdoğan, yıl sonu yaptığı ‘Milletle Hizmet Yolunda’ konuşmasında şu ifadeleri kullandı:

“Mayıs ve Haziran aylarında yapılan sokak eylemleri ile 17 Aralık’ta başlatılan komplo, asla ve asla tek başına hükümetimizi, partimizi hedef alan değil doğrudan doğruya milletimizi, yani sizleri, ülkemizi, vatanımızı, istikbalimizi hedef alan saldırılardı.(...) Bizim vatanımız, bizim Cumhuriyetimiz, fedakârlık üzerine, kahramanlık üzerine, şehitlerimizin kanı üzerine olduğu kadar hayır dualar üzerine bina edilmiş, hayır dualarla ayakta duran ve dualarla geleceğe yürüyen bir ülkedir. Şundan emin olunuz ki bu topraklar üzerinde ezanlar okunduğu müddetçe, bu milletin fertlerinin iki dudağından, ihlasla, samimiyetle, inançla dualar döküldüğü müddetçe bizler de milletçe çalıştığımız, emek sarf ettiğimiz, gayret ettiğimiz sürece, hiç kimse, hiçbir el, hiçbir emel, bağımsızlığımızı, kardeşliğimizi ve

dirliğimizi bozamayacaktır. Sıkıntılar aşılr, zorluklar geride bırakılır, badireler tek tek atılır ve bu kutlu millet, kutlu yürüyüşüne kesintisiz olarak devam eder." ²⁴

Erdoğan, Gezi eylemleri ve 17-25 Aralık operasyonlarını Türkiye'nin büyümesinden ve küresel bir güç haline gelmesinden rahatsız olan yurtdışı kaynaklı ajanların gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Ardından, Türkiye'nin "kutlu yürüyüş"üne dualar ve milli birlik sayesinde kimsenin engel olamayacağı gibi dini ve milli duyguları harekete geçirmeye yönelik ifadelerle ve AK Parti iktidarıyla elde edilen kazanımlardan örneklerle destekleyerek bir anlatı oluşturmuş ve söylemlerinde sürekli olarak tekrarlamaya başlamıştır.

1.1.2. "Yeni Türkiye Yolunda": 2013 Sonrası Dönem

AK Parti, 2014 yerel seçimleri seçim kampanyasında da güçlü bir hizmet vurgusunun yanı sıra sıklıkla devlet içindeki yapılanmalara karşı mücadele vurgusu yapmış "Millet Eğilmez Türkiye Yenilmez", "İhanete Geçit Yok", "Hizmet Bizim İşimiz", "Yeni Türkiye Yolunda", "Yeni Türkiye Yeni Şehirler" gibi sloganlar kullanmıştır. 2013 yılından itibaren söylemlerde yer bulmaya başlayan "Yeni Türkiye", 2014 yılında yapılan cumhurbaşkanının ilk kez halk tarafından seçildiği seçim kampanyasında "Yeni Türkiye Yolunda" vizyon belgesi ile geniş yer bulmuştur. Yeni Türkiye vizyonunun açıklandığı giriş kısmında, *"Yeni Türkiye, devletin milletiyle, tarihiyle ve coğrafyasıyla barıştığı Türkiye'dir. Kendi tarihinden, kültüründen, dilinden ve coğrafyasından uzak kalan değil, aksine ondan güç alan, onunla gurur duyan bir Türkiye inşa ediyoruz."* ifadeleriyle beraber Yeni Türkiye'nin büyümüş ve kalkınmış bir ülke olduğu vurgusu yapılmıştır.²⁵ Belgedeki bu ifadeler oluşturulmaya başlanan yeni referans çerçevesinin değerler unsuruna işaret etmektedir. Yukarıda açıklanan "devletçi-seçkinciler"ın gelenek ve İslam dini üzerindeki radikal uygulamalarına eleştirel bir atıfla, geçmişteki uygulamaların aksine artık Türkiye'nin İslam medeniyetinin bir parçası ve Osmanlı

²⁴ Star, "Başbakan Erdoğan'ın 31 Aralık 2013 tarihli Millete Hizmet Yolunda konuşması", 31 Aralık 2013, <https://www.star.com.tr/guncel/bizim-vatanimiz-hayir-dualari-uzerine-bina-edilmis-haber-823532/> (5 Mayıs 2020).

²⁵ Anadolu Ajansı, "'Yeni Türkiye Yolunda' Vizyon Belgesi", 11 Temmuz 2014, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/yeni-turkiye-yolunda-vizyon-belgesi/142296> (5 Mayıs 2020).

İmparatorluğu'nun mirasçısı olma bilinciyle hareket eden ve bundan gurur duyup güç alan bir devlet haline geldiği vurgulanmaktadır.

%51,79 oy oranıyla Türkiye'nin ilk halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı Erdoğan devir teslim töreninde yaptığı konuşmasında ise şu ifadeleri kullanmıştır:

“Cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi teknik bir değişikliğin ötesinde aslında bir dönemin kapatılması meselesidir. Bugün kapanan dönem eski Türkiye dönemidir. Kapıları ardına kadar açılan yeni dönem ise cumhuriyetimizin ilk yıllarındaki öz ve ruhu taşıyan yeni Türkiye, Büyük Türkiye dönemidir. Eski Türkiye’de çeteler vardı, vesayet vardı. Eski Türkiye’de siyasetin üzerinde engeller, tehditler vardı. Eski Türkiye’de istikrarsızlık, şüphe ve tereddüt vardı. Adım adım ve sabırla gerçekleştirdiğimiz her bir reformla bu sorunları hamdolsun geride bıraktık. En son Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesiyle milli iradenin ve demokrasinin mutlak zaferini de dünyaya böylece ilan etmiş olduk. Bugünden itibaren Türkiye eski tartışmalarla vakit kaybetmeden, enerjisini heba etmeden, kamplaşma ve kutuplaşmaya fırsat vermeden Cumhuriyetimizin kuruluşunun 100. yıl dönümü olan 2023 hedeflerine odaklanacaktır.”²⁶

Yukarıdaki ifadelerden de açıkça anlaşılacağı üzere, Erdoğan “eski Türkiye” olarak tanımladığı Kemalist vesayet rejiminin dönüştürüldüğünü ve tasfiye edildiğini; demokrasiyi sandıkla ölçen ve partinin, devletin millet ile özdeş olduğu anlayışıyla artık “yeni Türkiye” döneminin başladığını ilan etmiştir. Geçmiş ve bugünün karşılaştırmasını yapması ve bugünden hareketle bir gelecek vizyonu ortaya koyması, oluşturulan yeni referans çerçevesinin (“Yeni Türkiye”, “Yerli ve Milli”) global bir çerçeve haline gelme noktasında önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Geçmiş dönemde yaşanan olumsuzlukları öne çıkartarak ve geçmişin bu olumsuzluklarının sürekli bir şekilde çeşitli kanallar vasıtasıyla (Erdoğan ve Parti çevresinin tekrarlayan söylemleriyle ve AK Parti yanlısı televizyon kanallarında ve sosyal medya hesaplarında görüntülerin tekrar tekrar paylaşılması gibi) seçmenlerin hafızalarında taze tutulduğunu görmekteyiz. Erdoğan’ın konuşmaları incelendiğinde de önce “eski Türkiye” diye başlayarak geçmişin olumsuzluklarını hatırlatıp ardından AK Parti iktidarıyla elde edilen kazanımları sıralayarak artık “yeni Türkiye” döneminin başladığını vurguladığını, sonrasında güncel meselelere geldiğini görülmektedir. Bu sürekli tekrarlarla medyatör dediğimiz araçlar

²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Devir Teslim Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 28 Ağustos 2014, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2931/devir-teslim-torende-yaptiklari-konusma> (5 Mayıs 2020).

tarafından anlatılan eski-yeni karşılaştırması seçmenin algısındaki “yeni Türkiye’nin mimarı AK Parti” imgesini aktif tutmanın yanı sıra bu tekrarlar bu imgenin ve Parti imajının güçlenmesine de katkıda bulunmaktadır. Hafızalarda taze tutulmasına özen gösterilen bu imaj, ortaya koyulan gelecek vizyonuna destek sağlama konusunda da seçmene motivasyon sağlamaktadır. Söylemlerde sık sık yer bulan bu yeni durumun simgesel bir boyutu da Erdoğan’ın cumhurbaşkanı olduktan sonra Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren cumhurbaşkanlarının ikamet ettiği Çankaya Köşkü yerine Cumhurbaşkanlığı Külliyesi’nde ikamet etmeye başlamasıdır. Maliyeti oldukça yüksek olan bu lüks ve ihtişamlı sarayın harcamaları ve maliyetiyle ilgili muhalefetin gündeme taşıdığı konuya Erdoğan “itibardan tasarruf olmaz”, “Kalitenin bir bedeli var. (...) Bizim amacımız, tıpkı ecdadımız gibi, ülkemize kalıcı bir eser bırakmak” ifadeleri ile cevap vererek Osmanlı geçmişine göndermede bulunmuştur. Sarayın isminin Cumhurbaşkanlığı Külliyesi olarak belirlenmesi de yine dikkat çekici bir unsurdur. Külliye, “Bir caminin çevresinde cami ile birlikte kurulmuş medrese, imaret, sebil, kitaplık, hastane vb. yapıların bütünü” anlamına gelmektedir.²⁷ Cumhurbaşkanının ikamet yerinin merkezinde camii olması yeni Türkiye’nin en önemli simgelerinden biridir.

Diğer bir konuşmasında ise Erdoğan, “yeni Türkiye hedefi bizim yeni kızıl elmamızdır, ılayı kelimetullahın bugünkü somutlaşmış halidir.”²⁸ ifadesini kullanmıştır. Kızıl elma bilindiği üzere Türklerin cihan hakimiyeti ülküsü; ılayı kelimetullah ise “Allah’ın dininin ve tevhid inancının yüceltip hâkim kılınması”²⁹ anlamına gelmektedir. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere, yeni Türkiye/yerli ve milli referans çerçevesini oluşturan değerler dünyasında, İslami değerler ağırlıklı milliyetçi-muhafazakâr bir görüş bulunmaktadır. Yeni Türkiye’nin inşa sürecinde eylemlere yön verecek olan da bu değerlerdir.

Yeni Türkiye’nin inşası sürecinde yeni Anayasa ve yönetimde çift başlılığın kaldırılarak geniş yetkilerle donatılmış bir cumhurbaşkanı yönetiminde Türk tipi başkanlık sisteminin bir zorunluluk olduğu vurgusu Erdoğan tarafından sıklıkla dile getirilmekteydi. Bu ‘zorunluluğun’ temel nedeni ise, parlamenter sistemin vesayetçi bir biçimde kurgulanarak

²⁷ Türk Dil Kurumu **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>.

²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Sakarya Toplu Açılış Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 11 Nisan 2015, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/30145/sakarya-toplu-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (5 Mayıs 2020).

²⁹ Türk Diyanet Vakfı, **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ila-yi-kelimetullah>.

demokratik doğasından koparılması nedeniyle siyasal istikrarsızlıklara yol açtığı, yeni Türkiye vizyonunun ise etkin ve dinamik bir yönetim sistemine ihtiyacı olduğu şeklinde açıklanmaktaydı. 7 Haziran 2015 genel seçimleri kampanyasının da temelini oluşturan bu temayla, Ahmet Davutoğlu liderliğinde girilen seçimlerde AK Parti ilk defa tek başına hükümet kuracak oyu ve Anayasa ve sistem değişikliği için gereken 400 milletvekilini de çıkaracak oyu alamadı. Görüşmeler sonucu koalisyon hükümeti kurma konusunda da diğer partilerle bir uzlaşma sağlanamadı. Bu tarihten itibaren hem bir hükümet kurulamaması hem ekonominin giderek kötüleşmesi ve terör olayları nedeniyle Türkiye çok zorlu bir sürece girdi. Özellikle Haziran ayından Kasım ayına geçen sürede Türkiye’de gerçekleşen terör olayları ülkedeki atmosferi tamamen değiştirdi. Cumhuriyet tarihinin en kanlı terör saldırısı olan Ankara Gar saldırısı dahil terör olaylarının art arda gerçekleşmesiyle ülkede korku ve panik havası hâkim oldu. 2009 yılında temelleri atılan, 6-8 Ekim 2014 Kobani olayları nedeniyle de ağır bir darbe almış olan Çözüm Süreci birçok kez askıya alınmış olsa da görüşmelere devam edilmekteydi. Ancak bu süreçte, 17 Temmuz 2015’te Erdoğan’ın ‘Dolmabahçe Mutabakatı’nı tanımadığını açıklamasıyla Çözüm Süreci rafa kaldırılmış oldu. 20 Temmuz’da IŞİD tarafından Suruç Katliamı gerçekleştirildi ve bu saldırıdan iki gün sonra Ceylanpınar’da iki Türk polisi şehit edildi. Önce PKK’nın üstlendiği sonrasında reddettiği saldırının ertesi günü PKK ve IŞİD’e yönelik operasyonlar başlatıldı. Ceylanpınar saldırısı Çözüm Süreci’nin resmen bitişi olarak kabul edildi ve bu tarihten sonra çatışmalar arttı. 26 Ağustos’ta seçimlerin 1 Kasım’da yenilenmesi kararından sonra çatışmalar iyice şiddetlendi. Bu atmosferde gidilen 1 Kasım seçimlerinde AK Parti seçmenin beklentilerine uygun olarak istikrar, huzur ve güven temalı bir seçim kampanyası yürüterek %49,5 oyla tek başına iktidar oldu.³⁰

Buraya kadar olan bölümlerde AK Parti’nin iktidara geliş sürecini ve bu süreçte izlediği politikaların “liberal referans çerçevesi” içerisinde şekillendiğinden ve çerçevenin değişime girme sürecinin başlangıcından bahsettik. Bundan sonraki bölümde çerçevede meydana gelen değişiklikler incelenecektir.

³⁰ Deutsche Welle, “Türkiye’yi sarsan beş ay: 7 Haziran-1 Kasım 2015”, 28 Ağustos 2019, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyeyi-sarsan-be%C5%9F-ay-7-haziran-1-kas%C4%B1m-2015/a-50204527> (5 Mayıs 2020).

1.2. Yeni Türkiye'nin İnşa Sürecinde “Yerli ve Milli” Referans Çerçevesi

Yeni Türkiye terimi, Erdoğan tarafından ilk kez 2013'te kullanımının ardından hızla popülerleşti ve AK Parti çevreleri Yeni Türkiye'yi kısa zamanda siyasi slogan haline getirdi. 2013 yılından itibaren Yeni Türkiye, sıklıkla haber başlıklarında ve televizyon ekranlarındaki tartışma programlarında yer buldu. Birçok analizci ve entelektüel, Yeni Türkiye terimini kavramsallaştırmanın ve terime pratik ve/veya bilimsel bir anlam yüklemenin yollarını aradı. Bir anlamda, Yeni Türkiye sürekli olarak siyasi ve sosyo-kültürel tahayyülleri etkileyen ve yönlendiren bir siyasal ve sembolik referansiyel (*référentiel*) haline gelmiştir. Bu anlamda, AK Parti yanlısı medya ve organik entelektüeller, Gramsciye anlamda medyatör (*médiateur*) olarak hareket etmiş, siyasal alan ile kamusal alan arasında bir bağlantı kurarak Yeni Türkiye söylemini meşrulaştırmayı ve verimli kılmayı amaçlamıştır. Medyatörlük rolü medyaya ve entelektüellere özgü değildir; Yeni Türkiye özelinde görüldüğü üzere Erdoğan ve Davutoğlu gibi, siyasi aktörler de etkin rol oynamaktadır. Ancak medya ve entelektüellerin rolü daha çok stratejik ve bilişsel bir fonksiyon yerine getirmektedir.³¹ Bu noktada örnek olarak, Etyen Mahçupyan, Abdülkadir Selvi, Yalçın Akdoğan ve İbrahim Kalın gibi isimlerin medyatör işleviyle hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca AK Parti çevrelerine yakınlığıyla bilinen, kurucu direktörünün de İbrahim Kalın'ın olduğu, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) bu yönde yayınlar yapan düşünce kuruluşu olarak yine medyatör işlevini yerine getirir görünmektedir.

2015, 7 Haziran seçimlerinde HDP'nin tarihinin en yüksek oyunu alarak %13,1 ile 80 milletvekili çıkartacak oy alması AK Parti'nin ilk defa tek başına hükümet kurmaya yeter oyu alamamasında en önemli etkendi. Erdoğan'ın 'Dolmabahçe Mutabakatını tanımıyorum' açıklamasını bu sebeple yaptığı ve faturayı Çözüm Sürecine kestiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Sürecin Kobani olaylarında dahi bitirilmeyip seçim sonrasında bitirilmesi bu kanaati güçlendirmektedir. HDP'nin terör örgütleriyle bağıını kesmemesi ve buna rağmen oy oranını arttırması AK Parti'nin Kürt sorununa bakış açısında da değişikliğe sebep oldu. 20 Eylül 2015'te Yenikapı'da düzenlenen 'Milyonlarca Nefes Teröre Karşı Tek Ses' mitinginde Erdoğan, 2005'te Diyarbakır'da yaptığı Kürt sorununu tanıdığını ifade ettiği konuşmasını

³¹ Fethi Ufuk Özışık, "The New Turkey Narrative and Public Policy Change in Turkey," **2nd International Conference On Public Policy**, Milan, Italy, 1-4 Temmuz 2015, s.13-14.

hatırlatmasının ardından “...verilen mücadeleler sonunda artık Türkiye’nin Kürt sorunu yoktur, terör sorunu vardır diyecek bir noktaya geldik.” demiştir. Konuşmasında güçlü bir kardeşlik, birlik beraberlik vurgusu yaptıktan sonra şu ifadelerde bulunmuştur:

“Rengini şehitlerimizin kanlarından alan, hilali bağımsızlığımızın sembolü, yıldızı şehidimizin ta kendisi olan bu bayrağın anlam olarak dünyada eşi benzeri yoktur. Kim ki bu bayrağa sahip çıkıyorsa işte o yerlidir, millidir, Türkiyelidir. Kim ki bu bayrağa yan gözle bakıyorsa, indirmeye, yıkmaya, yakmaya çalışıyorsa işte o, bu vatanla da bu milletle de bağı kalmamış olan köksüz, ruhsuz, aşksız, sevgisiz bir mankırttır.”³²

Yukarıdaki ifadeler AK Parti’nin, global hegemonik vizyonunun “yerli ve milli” bir çerçeveye evrilmesinin söylemlerde yer bulan ilk işaretleridir. Bu evrilmede belirleyici kriter ise AK Parti’nin siyasetinde milliyetçiliğin dozajının artmasıdır. Bundan sonraki süreçte “yerli ve milli” her alanda bir ölçüt olarak kabul edilecek ve Erdoğan’ın söylemlerindeki temel vurguyu oluşturacaktır. “Yerli ve milli” referans çerçevesini oluşturan değerler unsurunda, AK Parti’nin kendisini yüzyıllardır mevcut coğrafyada bulunan Türk-İslam medeniyetinin temsilcileri/torunları olarak konumlandırması ve dolayısıyla milletin gerçek temsilcisi olma, yerli ve milli olma iddiası bulunmaktadır. Bu iddia da çerçevenin norm unsuru olan, milli iradenin yansıması olarak gördüğü kendisinin uyguladığı politikaların millet için en iyisi olacağına dayanak oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu “yerli ve milli” politikaların karşısında duran kesimlerin yerli ve milli olmadığı tezine zemin hazırlayan da bu düşüncedir. Yukarıdaki alıntıda da görüleceği üzere bayrak, şehit, vatan ve millet vurgusunun yanı sıra bir sınıflandırma mevcut: “yerli ve milli” olanlar ve diğerleri. Diğerleri için kullandığı yine milliyetçi bir gönderme içeren ‘mankurt’ ifadesi ise Türk, Altay ve Kırgız efsanelerinde geçen bilinçsiz kölelerdir ve “ulusal kimlikten uzaklaşan, içinde bulunduğu topluma yabancılaşan.”³³ anlamına gelmektedir. Bundan sonraki söylemlerde görüleceği üzere yine tekrarlayan bir biçimde “yerli ve milli AK Parti” ve “yerli ve milli olmayan diğerleri” imgeleri canlı tutulmaya çalışılmaktadır. “Yerli ve milli duruşa sahip olmayan” olarak tanımlanan kesimlerin ise kısaca hükümetin oluşturduğu bu “yerli ve milli” referans çerçevesi içerisinde hareket etmedikleri söylenebilir. Bu tanımın içine ilerleyen dönemlerde görüleceği üzere terör örgütü bağlantılı

³² “Milyonlarca Nefes, Teröre Karşı Tek Ses’ Buluşması”, 40 dk. 20 Eylül 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=vpY1YleVg4E> (06 Mayıs 2020)

³³ Türk Dil Kurumu **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>.

kişilerin yanı sıra, muhalif görüş öne süren her kesimden isimler de girebiliyor ve keskin bir ayrımla çoğu zaman sadece eleştirel yaklaşımlarından dolayı terör örgütü üyeleriyle eş değer kabul edilebiliyorlar. Bu durumun giderek eleştirel bir düşünce öne süren herkesin önce “yerli ve milli” olduğunu kanıtlamasını gerektiren bir sürece dönüştüğünü ve politika uygulamalarına yönelik eleştirilere karşı kullanılan bir savunma yöntemi haline geldiğini söylemek mümkündür.

Esasen “yerli ve milli” çerçevesini Erdoğan’ın iktidarının başından beri izlediği popülist siyasetin bir uzantısı, ancak çok daha katı bir hali olarak yorumlamak mümkündür. Demokrasiyi sandıkla ölçmeye çalışan bakış açısıyla, milletin gerçek temsilcisi olma iddiası ve sonrasında gelen parti/devlet ve millet özdeşliği sunumu, tüm eylemlerin meşruiyet kaynağını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra milletin gerçek temsilcileri ve temsil ettikleri milli iradenin oluşturduğu ‘biz’in karşısında bir de öteki bulunmaktadır. AK Parti’nin gerçekleştirdiği dönüşüm süreci de bu temeller üzerinde inşa edildi. İktidarının ilk yıllarından itibaren geline süreçte hep bir ‘öteki’ olduğunu ve milletin gerçek temsilcilerinin AK Parti olarak sunulduğunu görmekteyiz.

Çoğunlukla milliyetçi-muhafazakâr cenahla özdeşleşmiş olsa da “yerli ve milli” söylemi Türk sağına özgü değildir. Yerlilik, 1940’lı yıllarda Kemalist-milliyetçi söylemlerde otantiklik özlemi ifadesiyken; milliyetçi-muhafazakârlar için, yapay buldukları Türkçülüğün ve Kemalizmin milli kimlik görüşlerine karşı, kurucu değeri din temelli olan organik ‘kendinde’ bir milli varlığın ifadesiydi. 1960’larda ise dönemin anti-emperyalist havası içinde solda da benimsenmişti. Türkiye İşçi Partisi’nin kendisini “*yüzde yüz yerli bir doktrin partisi*” olarak takdim ediyordu. Ortanın Solu’nun ilk çıkışı da yerli ve milli ifadesini kullanmıştır. Sağda ise Alparslan Türkeş’in *Dokuz Işık* risalesi “*Yüzde yüz yerli, yüzde yüz milli ilk doktrin*” olarak takdim edilmişti. 1960’lı yıllarından sonlarından itibaren ise Necmeddin Erbakan ‘yerli’ sıfatını sıklıkla kullanmış olup bu kullanım daha çok iktisadi alanda olmuştur.³⁴ 1989’da ilk sayısını çıkaran Türkiye Günlüğü dergisi çevresi ise Soğuk Savaşın bitimine doğru gidilen süreçte yeni güç kaynakları olarak Osmanlı mirasının yeniden icadı ve yerlilik kavramının yeniden içeriklendirilmesini savunuyordu. Yerlilik o dönem kültürel hegemonyasını büyük ölçüde

³⁴ Tanıl Bora, *Zamanın Kelimeleri Yeni Türkiye’nin Siyasi Dili*, 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.194.

kaybeden Türkiye soluna karşı bir alternatifken, Osmanlı mirası ise yeni dünya düzeninde ön sıralarda yer edinmenin yolu olarak görülüyordu.³⁵

AK Parti ise kendi ideolojisine göre, geleneği ya da modern olanı reddetmek yerine yeni bir senteze varılması gerektiğini düşünmektedir. Modernleşmenin getirdiği ileri teknoloji, yüksek eğitim ve şehirleşme tam olarak desteklenmekte; ancak modernleşmenin felsefi ayağını oluşturan bireycilik, sekülerlik, akılcılık ve maddeciliğin bugüne kadar tecrübe edilen yanlış anlayış ve pratiklerinden ayrılarak yerel değerlerle uygun hale getirilmesi gerektiğini savunmaktadır.³⁶ Uygulamada gördüğümüz şekliyle de AK Parti, hizmet ve kalkınma siyaseti izlemekte ve aile kurumuna büyük bir önem vermenin yanında, özellikle 2013 yılından itibaren daha yoğun bir biçimde, yerel değerlerin yani tarih, dil, kültür ve coğrafya ekseninde oluşan iki bin yıllık Türk devlet geleneği değerlerinin canlandırılması, yeniden keşfedilmesi yönünde bir siyaset izlemektedir.

“Yerli ve milli” referans çerçevesinin AK Parti ve Erdoğan’ın söylemlerinde sıklıkla yer bulmaya başladığı 2015 yılında, dönemin konjonktürü çerçevesinde “yerli ve milli”nin en çok öne çıktığı konu terörle mücadele olmuştur. Özellikle 7 Haziran seçimlerinden 1 Kasım seçimlerine geçen sürede tırmanışa geçen terör olayları bunun en önemli sebebidir. Bu tarihten itibaren Erdoğan’ın söylemlerinde sıklıkla “tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet”, “bir olacağız, iri olacağız, diri olacağız, kardeş olacağız hep birlikte Türkiye olacağız” ifadelerini ve birlik vurgusunu görmekteyiz. Erdoğan konuyla ilgili bir konuşmasında şu ifadelerde bulunmuştur:

“Terörle mücadele; Cumhurbaşkanıyla, Hükümetle, devletin ilgili kurumlarıyla birlikte Meclis’in, burada temsil edilen siyasi partilerimizin tamamının ortak görevidir. Bunun için, diğer tüm farklılıklarımızı bir kenara bırakarak terör karşısında birlik, beraberlik, dayanışma, iş birliği içinde olmalıyız. Bu safta en küçük bir zafiyete izin vermemeliyiz. Yerli ve milli duruşa en çok ihtiyacımızın olduğu konu, işte bu meseledir. Küresel sistemde süren değişim ve bölgemizde yaşanan çalkantılar karşısında çelik gibi bir iradeyle, tek yürek, tek vücut olarak hareket etmek mecburiyetindeyiz. Çocuklarımıza güvenli, huzurlu ve müreffeh bir gelecek bırakmak için başka bir yolumuz, başka bir çaremiz yok. İşte bunun için biz tek millet diyoruz, tek bayrak diyoruz, tek vatan diyoruz, tek devlet diyoruz. Türkiye’nin geleceğini işte bu dört sütun üzerinde inşa etmek durumundayız. Bu dört sütundan hiç kimse rahatsız olmasın. Bu dört sütun, 78

³⁵ Yüksel Taşkın, *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.348.

³⁶ Akdoğan, s.117-118.

milyonu aynı çatı altında buluşturan sütunlardır. Selçuklu Atabeyi Nurettin Zengi ve Eyyubi Sultanı Selahattin Eyyubi'nin torunları olarak, bu 4 sütunu biz asırlar içinde birlikte inşa ettik, istikbale de birlikte taşıyacağız. Küresel sistem bir hareketlenme, bir yeniden yapılanma sürecindeyken, gelin bu fırsatı iyi değerlendirelim. Türkiye'nin kazanımlarına ve hedeflerine hep birlikte sahip çıkalım. Bugün geriye doğru baktığımızda nasıl heba edilen imkanları hayıflanarak hatırlıyorsak, bizden sonraki nesillerin de bizi benzer duygularla yad etmesine izin vermeyelim. Güçlü, Büyük, Yeni Türkiye'nin inşasını birlikte gerçekleştirerek, tarihe hep birlikte hayırla yad edileceğimiz bir iz bırakalım.”³⁷

Yukarıdaki ifadelerde görüleceği üzere Erdoğan, söz konusu dönemde artan terör olayları nedeniyle birlik vurgusu yapmış ve tek çıkış yolu olarak birlik olmayı göstermiştir. Birlik vurgusunun sloganı olan “tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet” yine referans çerçevesinin algoritmasına işaret etmektedir: Türkiye bu sıkıntıları AK Parti iktidarıyla birlikte gelişmiş, güçlü bir ülke haline geldiği için yaşamaktadır, çünkü “dış güçler” güçlü bir Türk-İslam devleti istememektedir. Türkiye bu sıkıntılı süreçleri de ancak birlik olarak aşabilecektir bu nedenle de ülke içindeki muhalif kesimleri “yerli ve milli olan AK Parti”nin yanında yer alarak söz konusu referansiyel içerisinde hareket etmeye davet etmektedir. Bu birlik vurgusu seçmenin gözünde pozitif bir algı yaratarak olumlu bir imaj da çizmektedir. Yine yukarıdaki alıntıda geçen, İslam dünyasının önemli komutan ve devlet adamlarından olan “Selçuklu Atabeyi Nurettin Zengi ve Eyyubi Sultanı Selahattin Eyyubi'nin torunları olarak” ifadesi çerçevenin değerler dünyasına işaret etmektedir.

Bir diğer konuşmasında ise Erdoğan:

“Devletlerin ve milletlerin hayatlarında önemli dönüm noktaları, önemli yol ayrımları vardır. Türkiye bir süredir işte böyle bir yol ayrımındadır. Bir tarafta 2023 hedeflerimizle ve 2053 ve 2071 vizyonumuzla yeni Türkiye vardır, diğer tarafta ise terör örgütlerinin, içeride ve dışarıda onları destekleyen tüm güçlerin hayali olan karanlık Türkiye fotoğrafı vardır. Bu mücadele yeni değildir, bu mücadele bir yönüyle Habil’le Kabil’den beri insanlık tarihiyle eş olan doğruyla yanlıştın mücadelesidir. Bir diğer yönüyle yaşadıklarımız bin yıldır vatanımız olan bu topraklardaki varlığımızı kabul edemeyenlerin buldukları her fırsatta milletimize yaptıkları hücumların yeni bir dalgasıdır. Bir başka açıdan da mesele, ülkemiz üzerinde 100 yıl önce uygulanmaya başlayan planların tamamlanmaya çalışılması

³⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi 25. Dönem 2. Yasama Yılı Açış Konuşması, 1 Ekim 2015, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/35491/turkiye-buyuk-millet-meclisi-25-donem-2-yasama-yili-acis-konusmasi> (20 Nisan 2020).

meselesidir. Biliyoruz ki bu mücadelede PKK sadece bir araçtır, bir taşerondur, aynı şekilde DAESH sadece bir projedir. Pek çok farklı isim altında faaliyet gösteren, ama hepsinin de amacı aynı olan terör örgütleri sadece birer piyondur. Suriye ve Irak'taki gelişmeler madalyonun sadece bir yüzüdür. Asıl mesele; yeniden ayağa kalkan, güçlenen, dostlarının umudu haline dönüşen Türkiye'yi kendi akıllarınca tedip etme, ıslah etme, sindirme meselesidir. Şundan emin olunuz: Bu noktada rahat olunuz, eğer Türkiye bugün kendisine dikte edilen bölgesel ve küresel politikaları boynunu eğip sorgusuz sualsiz yerine getiren bir ülke olsaydı, belki bu hadiseleri yaşamıyor olacaktık. Ama muhtemelen böyle bir Türkiye'nin ne toprak bütünlüğünü ne de milli birliğini muhafaza edecek bu yöndeki projelere, bu oyunlara direnecek gücü olmazdı. Tarihin hiçbir döneminde esareti, zilleti, sömürge haline getirilmeyi kabul etmeyen milletimiz, ecdadımız böyle bir duruma zaten asla rıza gösteremezdi. Bu bakımdan bugün Türkiye'nin yaşadıkları, kökleri kadim tarihimize uzanan asil duruşumuzun kaçınılmaz bir sonucudur.”³⁸

Siyasal süreçleri kurumlar ve ideolojilerle birlikte duygular da belirlemektedir. Türk siyasal hayatına baktığımızda bu duyguların sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin korku ve umut kitleleri yönlendirmede etkili duygulardır. Özellikle korkulan bir durum karşısında birbiriyle çatışan tarafların birlikte hareket edebilmesinin önü açılır.³⁹ Erdoğan da yukarıdaki alıntıda görüleceği üzere Türkiye'yi bir yol ayrımında görmekte, bir tarafta AK Parti iktidarının sunduğu istikrarlı ve güçlü Türkiye umudu temsil etmekte; diğer yanda ise karanlık bir Türkiye olduğu korkuyu temsil etmektedir. Bu durum büyük ölçüde yönetilenleri kontrol etme imkânı sunmaktadır. Bu mücadelenin yeni olmadığını belirterek de dış güçlere işaret etmektedir. Bu saldırıların bu dönemde artışını AK Parti iktidarıyla birlikte Türkiye'nin 'yeniden ayağa kalkarak, güçlenmesi ve dostlarının umudu haline dönüşmesine' bağlamaktadır. AK Parti'yle birlikte dış politikada uygulanan bağımsız politikalar nedeniyle de bu saldırıların arttığı ancak tarihte de olduğu gibi bu baskılara boyun eğilmeyeceğini vurgulayarak milliyetçi duygulara da dokunmaktadır.

“Yerli ve milli” referans çerçevesini oluşturan en önemli noktalardan biri de hizmet ve kalkınma siyasetidir. Erdoğan'ın konuşmalarında sık sık iktidarlarından itibaren yapılan

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 22. Muhtarlar Toplantısı'nda Yaptıkları Konuşma, 16 Mart 2016, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/43825/22-muhtarlar-toplantisinda-yaptiklari-konusma> (20 Nisan 2020).

³⁹ İnci Özkan Kerestecioğlu, “Korku ve Siyaset: Türk Sağının Ezberlerini Çözümlmek”, İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (drl.), **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri** içinde (29-43) 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.29-42.

icraatların hatırlatıldığını, tekrar edildiğini görmekteyiz. Bu konuyla alakalı olarak bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bugüne kadar hayalden gerçeğe dönüştürdüğümüz pek çok projenin yanına Kuzey Kıbrıs’a denizin altından geçen borularla su götürülmesini böylece gerçekleştirmiş oluyoruz. Şimdi bir şey söyleyeceğim, işte gerçek millilik budur, gerçek milliyetçilik budur, gerçek yerlilik budur; bunun bilinmesi lazım. Lafla olmuyor bu iş, uygulamayla oluyor.”⁴⁰

Yine dönemin AK Parti Genel Başkanı Davutoğlu’nun şu ifadeleri bu noktada önemlidir:

“...Milli gemi, milli denizaltı, milli yüksek hızlı tren, milli tank, milli otobüs, milli aşı, milli uzay ajansını kuruyoruz, milli nükleer enerji yapıyoruz. Sayın Bahçeli millinin sadece kelime olarak anlamını bilir. Biz ise dünyaya milli ve yerli bir siyasi hareketin bir ülkeyi nasıl ayağa kaldırdığını gösteriyoruz. (...) Biz milliliği kâğıt üzerinde değil yavru vatanla anavatani dünyada ilk defa gerçekleşen bir projeye buluşturarak yapıyoruz. (...) TURKSAT 4D uydusunu fırlattık... Bunlar Türkiye’nin dev projeleri... Bunlar geleceğin Türkiye’sinin bugünden gelen ayak sesleri. Türkiye’nin, güçlü Türkiye’nin, büyük Türkiye’nin ayak sesleri... Fatih Sultan Mehmet’in torunlarının ayak seslerini duyuyor musunuz?”⁴¹

Davutoğlu’nun bu ifadelerinde de Erdoğan’da olduğu gibi güçlü bir hizmet ve kalkınma vurgusunu görmekteyiz. Yukarıdaki alıntılarda yine “yerli ve milli” referans çerçevesinin merkezindeki iddianın, AK Parti’nin milli ve yerli bir siyasi hareket olarak tanımlanmasının, yapılan hizmet ve gerçekleştirilen projelerle güçlendirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Ülke için birçok hizmet gerçekleştirerek ülkenin gelişip kalkınması için mücadele etmek AK Parti’nin yerli ve milli olma iddiasını güçlendirmektedir. Dolayısıyla “yerli ve milli olma” meşruiyet kaynağı sağlamakta ve vurgulanan hizmet ve kalkınma siyaseti ve elde edilen kazanımların tekrarlayan söylemlerle sürekli olarak hatırlatılması seçmenin algısındaki olumlu AK Parti imajına katkıda bulunmaktadır. Ek olarak Davutoğlu’nun da ifadelerinde çerçevenin değerler dünyasına işaret eden ifadelerde bulunduğunu görmekteyiz. Osmanlı geçmişine göndermede bulunarak İstanbul’u fethetmiş, İslam’ın sancaktarı olan bu güçlü imparatorluğun

⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Türkiye’den KKTC’ye Su Temini Projesi Alaköprü Barajı Açılış Töreni’nde Yaptıkları Konuşma, 17 Ekim 2015, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/35721/turkiyeden-kktcye-su-temini-projesi-alakopru-baraji-acilis-toreni-de-yaptiklari-konusma> (20 Nisan 2020)

⁴¹ “Başbakan Davutoğlu, Büyük İstanbul Mitingi / 25 Ekim 2015”, 1 sa. 6 dk., 25 Ekim 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=-HC1OINNfJ4&t=3296s> (6 Mayıs 2020).

varisleri olarak bugün Türkiye'nin eski günlerindeki gücüne tekrar kavuşmaya başladığı vurgusu bulunmaktadır.

“Yerli ve milli” referans çerçevesinin önemli noktalarından birini de AK Parti’nin dış politikada gerçekleştirdiği paradigma değişikliği oluşturmaktadır. AK Parti’nin dış politikasını büyük ölçüde etkileyen Ahmet Davutoğlu’na göre Türkiye’nin bugüne kadar uluslararası konumda güçlü bir yer edinmemesi stratejik politikaların hayata geçirilemeyişi sebebiyledir. Tarihi arka plana baktığımızda, Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başladığı yıllardan itibaren gayesi iç bütünlüğü korumak ve daha fazla toprak kaybedilmesini önlemek idi. Bu anlayış doğrultusunda hakimiyetin kaybedildiği topraklar hemen terk edilmiş ve yeni savunma hatlarına yoğunlaşmıştır. Bu durum stratejik adımların atılamamasına yol açmıştır. Ancak Osmanlı döneminde bu durumun bir istisnası vardır: II. Abdülhamid’in sömürge Müslümanları üzerinde etki kurma yönünde izlediği politikalarla 93 Harbi haricinde ciddi toprak kayıpları yaşanmamıştır. Fakat sonrasında İttihat ve Terakki dönemiyle birlikte “*ya mutlak hakimiyet ya mutlak terk*” politikasına geri dönmüş ve bu politikaların sonucu olarak Türk dış politika geleneğinin küresel stratejik ufku daralmıştır. Cumhuriyet döneminde de Batı eksenli bir dış politika izlenmesi, Osmanlı bakiyesi olan Orta Doğu ve Balkanlar gibi bölgelerle ilgilenilmemesi dolayısıyla tarih, coğrafya, kültür eksenli çok boyutlu bir değerlendirmenin eksik olması Türkiye’nin uluslararası alanda kendine özgü bir konum elde etmesine engel olmuştur. Soğuk Savaş sonrası oluşan dünya düzeninde Türkiye için bu politikayı değiştirme fırsatı doğmuştur ve Davutoğlu’na göre “*Türkiye ancak ve ancak zengin tarihi birikimini, jeopolitik ve jeoekonomik imkanlarını etkin ve tutarlı bir iç siyasi yenilenme ile birleştirebildiği takdirde gelecek yüzyılda uluslararası konumunu güçlendirme ve kendi etki alanını oluşturma imkanına sahip olabilir.*”⁴² Tarihi, kültürel ve coğrafi boyutların değerlendirilmesiyle oluşturulacak bu politika, sıklıkla Osmanlı bakiyesine işaret etmesi nedeniyle literatürde “yeni Osmanlıcılık” olarak da adlandırılmaktadır.⁴³ Kısaca Davutoğlu’nun bu düşünceleri yerli ve milli bir dış politika oluşturulup izlenmesi gerektiği yönündedir. Bu tez referans çerçevesinin algoritma unsuruna da işaret etmektedir: Türkiye bugüne kadar uyguladığı politikalarla tarihi,

⁴² Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, 107. Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2015, s.53-58, 78-79.

⁴³ Bu konuda bkz. Elçin Aktoprak, “Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu”, Kitap İncelemesi, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 1, Sayı. 3, Güz 2004, s.175-185 ve Alexander Murinson, “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 42, No. 6, November 2006, s.945-964 ve Tanıl Bora, **Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, 4.Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017 ve İlhan Uzgöl ve Volkan Yaramış, “Özal’dan Davutoğlu’na Türkiye’de Yeni Osmanlı Arayışları”, **Doğudan**, Sayı 16, Mart-Nisan 2010, s.3-31.

kültürel, coğrafi derinliğe sahip politikalar üretememiş, bu nedenle küresel düzende özgün bir yer edinememiştir. AK Parti'nin gerçekleştirdiği paradigma değişikliği ile Türkiye kendi stratejik derinliğine yakışır bir şekilde küresel düzende özgün yerini alacaktır.

Bu düşünsel arka planla birlikte AK Parti çok boyutlu bir dış politika izlemeye başlamıştır. Bu yeni paradigma değişikliği ile ilgi en fazla Ortadoğu bölgesinde yoğunlaşmıştır. Ortadoğu ülkeleriyle birçok ticaret anlaşmaları imzalanmış, Ortadoğu'ya ihracat artmış, Ortadoğu ülkelerinden gelen turist sayısı her yıl artan bir seyir izlemiş; kültür ve eğitim gibi alanlarda da iş birliği artmıştır.⁴⁴ 2009 yılında kadar sorunsuz giden dış politika uygulamaları bu tarihten itibaren tersi bir seyir izlemeye başlamıştır. Özellikle 2011 yılında Arap Baharı'nın Suriye'ye sıçramasıyla çıkan iç savaş sonucu Suriye ile ilişkiler tamamen bozulmuş, Erdoğan, Esad rejimini tanımadığını açıklamış ve bu konudaki tutumunu giderek sertleştirmiştir. Bu tutum karşısında gösterilen eleştirilere ise Erdoğan şu ifadelerle cevap vermiştir:

“İşte bugünlerde de gündemimizde yeni boyutlar kazanarak derinleşen Suriye krizi var. Suriye konusu tıpkı Irak gibi, Mısır gibi, Libya gibi, tıpkı Balkanlar gibi, Kırım gibi, Kafkasya gibi bizim asli meselemizdir. Bizim tüm bu coğrafyaya bakışımız asla diğer ülkeler gibi olamaz. (...) Biz tarihle, kültürle, inançla, kardeşlik hukukuyla, velhasıl ortak bir kaderle bağlı olduğumuz bu büyük coğrafyadaki her meseleye kendi meselemiz olarak bakmak mecburiyetindeyiz. (...) Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi başkaları için bataklık olabilir. Ama bizim için oralar bin yıllık hatıralarımızın bulunduğu ayrılmaz bir parçamızdır. Kafkasya, Balkanlar, Orta Asya, Fergana Vadisi gibi yerler başkaları için ‘sorunlu bölgeler’ olabilir. Oralar bizim için kadim tarihimizin ve medeniyetimizin en değerli unsurlarıdır. (...) Milletimizin ve coğrafyamızın işte bu köklü geçmişini bilmeyenler, bizim Suriye başta olmak üzere bölgemizdeki sorunlara yönelik samimiyetimizi de anlayamayabilirler. Nitekim anlamıyorlar. (...) Nerede bu ülkenin çıkarı var, nerede bu milletin çıkarı var, bunun hesabını bunlar yapmazlar. Onlar sadece, ‘Bizim siyasi partimizin menfaati nedir’; bunun hesabını yaparlar. Biz millet için bakıyoruz, biz ülkemiz için bakıyoruz, kararlarımızı da buna göre veriyoruz. Ülkenin ve milletin mukadderatını ilgilendiren konularda başkaları gibi düşünenler, başkaları gibi tavır alanlar kökünden ve değerlerinden kopmuş mankurtlardır, bunu böyle biliniz.”⁴⁵

⁴⁴ Nuri Yeşilyurt ve Atay Akdevelioğlu, “AKP Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası”, İlhan Uzgel ve Bülent Duru (drl.), **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde (381-409), 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, s.404-406.

⁴⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 15. Muhtarlar Toplantısı'nda Yaptıkları Konuşma, 26 Kasım 2015, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/36107/15-muhtarlar-toplantisinda-yaptiklari-konusma> (6 Mayıs 2020)

Erdoğan'ın ifadelerinde görüldüğü üzere, Osmanlı bakiyesine işaret ederek bugün sınırlar farklı olsa da tarihsel ve kültürel olarak gönül bağı olduğu gerekçesiyle bu bölgelere kayıtsız kalınamayacağını savunmaktadır. Burada bahsi geçen tarihsel ve kültürel bağ söz konusu coğrafyaların İslam medeniyetine dahil olması sebebiyledir. Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış, sınırlar değişmiş olsa dahi bu coğrafyalarla İslam üzerinden olan bağı korumak istemektedir. Söz konusu coğrafyanın meselelerine dahil olma gayreti ve hatta liderlik rolü üstlenme girişimi olarak yorumlanabilecek bu hamlelerin, etkin bir dış politika yürüten “büyük ve güçlü Türkiye” imajına katkı sağlamak amacıyla yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Yukarıdaki ifadelerde bu politikaya eleştiride bulunanlar için ise daha önce “yerli ve milli” olmayanlar olarak nitelediği kesimler için kullandığı ‘mankurtlar’ ifadesini kullanmıştır. Burada da yine milletin gerçek temsilcisi ve dolayısıyla “yerli ve milli” olma iddiasıyla dış politika tercihlerine eleştiri getirilmesi durumunda muhalif kesimin yerli ve milli olmama ile itham edilip ötekileştirildiğini görmekteyiz.

Yıllarca devletin bütün kademelerine sızmış olan Gülen Cemaati/Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'nün 15 Temmuz 2016'da gerçekleştirdiği darbe girişimi ise Türkiye siyasetini derinden etkileyen olaylardan biri oldu. Daha önce hiç görülmedik bir biçimde Erdoğan'ın bir televizyon kanalına telefonla görüntülü sohbet uygulaması üzerinden katılarak vatandaşları meydanlara çıkarak darbeyi engelleme çağrısıyla bastırılan bu girişim sonrası OHAL ilan edilerek bu yapının devlet kademelerinden tasfiye edilmesi süreci başladı. Yalnızca FETÖ bağlantılı değil, diğer terör örgütlerini de kapsayacak bir şekilde çıkarılan kararnamelerle bu tasfiye süreci hızlı bir şekilde yürütüldü. 7 Ağustos'ta AK Parti, CHP ve MHP'nin katılımıyla Yenikapı'da düzenlenen Demokrasi ve Şehitler Mitinginde 15 Temmuz sonrası sürecin uzlaşma için bir fırsat olduğu mesajları verildiyse de süreç bu şekilde ilerlemedi. Darbe girişimi sonrası MHP'nin AK Parti'ye destek vermesiyle başlayan süreçte yeni bir siyasal ittifak oluştu. Hatta öyle ki geçmişte birçok defa başkanlık sistemine karşı olduğunu dile getiren MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, Ekim 2016'da hükümete değişiklik teklifini meclise getirmesi üzerine çağrıda bulundu ve varılan iş birliği sonucu 2017 Ocak ayında teklif mecliste kabul edildi ve referandum kararı verildi. Başkanlık sistemi için muhalefetin temel eleştirileri ise kuvvetler ayrılığı ilkesiyle bağdaşmaması ve denetim mekanizmalarının devre dışı bırakılması şeklinde olmuştur. Erdoğan kampanya süresince tüm eleştirileri reddetmiş, “yeni Türkiye”nin inşasında değişikliğin bir zorunluluk olduğu söylemini devam ettirmiştir. Erdoğan'a göre:

“Kesinlikle bu mesele bir Cumhuriyet meselesi değildir, mesele kesinlikle demokrasi meselesi, özgürlük meselesi de değildir. Tartıştığımız sistem Türkiye’nin ve Türk milletinin asırlardır devam eden beka sorununun en doğru çözüm yoludur; mesele budur. (...) İnsan bilmediğinin düşmanıdır. Şu anda cumhurbaşkanlığı sistemine karşı çıktıklarını ifade edenlerin de işin ruhunu öğrendiklerinde fikirlerini değiştireceklerine inanıyorum. Ama biz bir şeyi daha biliyoruz; bugün ‘hayır’ diyenler, neye ‘hayır’ dediklerinin farkında mı? Bakınız, kim ‘hayır’ diyor? PKK ‘hayır’ diyor. Kim ‘hayır’ diyor? Kandil ‘hayır’ diyor. Kim ‘hayır’ diyor? Bu ülkeyi bölmek, parçalamak isteyenler ‘hayır’ diyor. Kim ‘hayır’ diyor? Bayrağımıza karşı çıkanlar ‘hayır’ diyor. Kim ‘hayır’ diyor? Ne yazık ki bu ülkede milli ve yerli olanlara karşı çıkanlara ‘hayır’ diyor. Peki kardeşlerim, şimdi bunlarla beraber ana muhalefet de hareket ediyor mu? Ediyor. Temenni ederim ki 16 Nisan’a kadar onlar da kendilerini iyice çek ederler.”⁴⁶

Yukarıdaki ifadelerde görüldüğü üzere Erdoğan, Anayasa değişikliğini “beke meselesi” olarak niteleyerek savını güçlendirmeye çalışmaktadır. Söz konusu değişikliğe karşı çıkan kesimleri “yerli ve milli olmayanlar” çatısı altında bir blok gibi göstererek, özellikle burada yaptığı terör örgütleri ve ana muhalefet partisinin aynı blokta olduğu vurgusuyla, kendi savına karşıtı üzerinden de meşruiyet ve motivasyon sağlama gayretinde olduğunu görmekteyiz. 16 Nisan 2017’de yapılan referandum, Evet oyları %51,41, Hayır oyları ise %48,59 olarak sonuçlanmıştır.

15 Temmuz ise AK Parti’ye, “yerli ve milli” referans çerçevesinin değerler ve normlar unsurlarına denk gelen, ideolojik ve kültürel hegemonyasını inşa etme noktasında önemli bir kazanç sağladı. Ekim 2019’da 15 Temmuz ‘Demokrasi ve Milli Birlik Günü’ olarak resmî tatil ilan edildi. Darbeden sonra vatandaşların yeni bir darbe ihtimaline karşı gerçekleştirdiği ‘Demokrasi Nöbeti’ olarak adlandırılan toplantılar yapıldı. 2016-2017 eğitim öğretim yılından itibaren her yıl ilkokul, ortaokul ve liselerde ilk ders 15 Temmuz olmaktadır. Öğrencilere “15 Temmuz Demokrasi Zaferi ve Şehitleri Anma” temalı broşürler dağıtılıyor ve darbe girişimini anlatan ve Erdoğan’ın da konuşmasının bulunduğu videolar izletiliyor. Sonrasında şiirler okunuyor ve darbe şehitleri anılıyor. Ayrıca okullarda 15 Temmuz Demokrasi Zaferi ve

⁴⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı ‘Cumhurbaşkanlığı Sistemi Sempozyumu’nda Yaptıkları Konuşma, 11 Şubat 2017, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/71056/cumhurbaşkanligi-sistemi-sempozyumunda-yaptiklari-konusma> (8 Mayıs 2020).

Şehitleri Anma Haftası kapsamında etkinlikler düzenleniyor. Bunun yanı sıra ders kitaplarının arka kapağında da 15 Temmuz ile ilgili görseller yer almaktadır.⁴⁷

Diğer yandan birçok yol, durak, park ve okul isimleri 15 Temmuz şehitlerinin isimleriyle değiştirilmiştir. Yine darbeci askerlerin kapatmış olduğu ve halkla çatışmaların yaşandığı Boğaziçi Köprüsü'nün adı 15 Temmuz Şehitler Köprüsü olarak değiştirilmiştir. Darbenin birinci yıldönümünde ise 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'nün Anadolu Yakası çıkışında '15 Temmuz Şehitler Abidesi Anıtı'nın açılışı yapılmıştır. Beşgen formda tasarlanmış olan yapı "kenetlenme"yi vurgulamakta ve anıtın üzerinde şehitlerin isimleri ve Kur'an'dan bir ayet yer almaktadır. Kemerlerin köprüye bakan taraflarında ise ay yıldız içerisinde kelime-i tevhid yer almakta ve kubbenin tepesinde şehitlerin ölümsüzlüğünü ifade eden "Hüveş şehid" ifadesi yazılıdır. Ayrıca anıt içerisinde gece gündüz kısık sesle sela okunmaktadır. Yine anıtın yakınındaki arazide 250 şehidi temsilen 250 selvi ve 250 gül dikilmiştir.⁴⁸ Darbenin birinci yıldönümünde bir anıt da Beştepe'de Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nin karşısına yapılmıştır. Anıtta "tek millet, tek bayrak, tek vatan ve tek devlet"i simgeleyen 4 figür bulunmaktadır. Türkiye haritası ve 81 ilin isminin yer aldığı anıtın en tepesinde de 7 bölgeyi temsil eden insan figürlerinin taşıdığı ay yıldız şeklindeki tepe tacı bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı forsu ve altında da Türk devletlerini simgeleyen yıldızlarla birlikte, anıtın iç kısmında yine şehitlerin ismi yazılıdır.⁴⁹

Erdoğan, özellikle kolektif hafızanın oluşturulması yönündeki tüm bu adımlara büyük önem vermektedir. 15 Temmuz'u "yeni Türkiye'nin cemresi olarak niteleyen Erdoğan bir konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Asla unutmayalım; 15 Temmuz sadece ihanet, hınç, acı ve kan değildir. Aynı zamanda 15 Temmuz tıpkı İstiklal Harbi gibi bir kıyamdır, bir muştudur, bir iftihadır. 15 Temmuz, bir milli şahlanıştır. Adeta Çanakkale'ye eş bir kahramanlık destanıdır. Anadolu toprakları o gece bir kez daha Türk milletine vatan kılınmıştır elhamdülillah. Hepsinden de öte 15 Temmuz yeni Türkiye'nin cemresidir, öyle bakıyorum. Yeni Türkiye'nin kurucu iradesi 15 Temmuz'da sokaklarda, 7 Ağustos'ta da Yenikapı Meydanında tecessüm etmiştir, birileri rahatsız olsa da

⁴⁷ **Hürriyet**, "İlk Ders, 15 Temmuz", 19 Eylül 2016, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/ilk-ders-15-temmuz-40226468> (8 Mayıs 2020).

⁴⁸ **CNN Türk**, "15 Temmuz Şehitler Anıtı bugün açıldı." 17 Temmuz 2017, <https://www.cnnturk.com/turkiye/15-temmuz-sehitler-aniti-bugun-acildi-iste-anitin-ozellikleri?page=1> (8 Mayıs 2020).

⁴⁹ **Anadolu Ajansı**, "Beştepe'deki '15 Temmuz Şehitler Anıtı' açılışa hazır", 15 Temmuz 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/bestepedeki-15-temmuz-sehitler-aniti-acilisa-hazir-/862048> (8 Mayıs 2020).

tecessüm etmiştir. Bu millet kanı pahasına bu devletin de, ülkenin de yegâne sahibinin kendisi olduğunu, hür iradesine asla zincir vurdurmayacağını o gece tüm dünyaya ilan etmiştir.”⁵⁰

İfadelerinde görüldüğü üzere, Erdoğan 15 Temmuz’u Türkiye tarihinin dönüm noktalarından olan Kurtuluş Savaşı ve Çanakkale Zaferi gibi kahramanlık destanlarıyla eş değer kabul etmektedir. 15 Temmuz’un destanlaştırılmasına verilen önem, “yerli ve milli” referans çerçevesinin kamu politikalarına daha fazla nüfuz etmesi konusunda da katkı sağlamaktadır.

15 Temmuz sonrasında MHP ile olan iş birliğinin de etkisiyle AK Parti daha yoğun bir milliyetçi siyaset izlemeye başlamıştır. Darbe sonrasında beklenen şekilde davranmayan Avrupa Birliği ve ABD ile ilişkiler gerilmiş, Erdoğan söylemlerinde tavırlarını sıklıkla eleştirirken başka alternatif ülkelerle iş birliğine gidilebileceğinin sinyallerini vermiştir. Erdoğan, ülke içi muhalefette de daha sert bir tutum izlemeye başlamış, özellikle CHP’ye daha fazla yüklenmeye başlamıştır. Söylemlerinde Tek Parti dönemini yoğunlukla hedef almaya başlamış; özellikle eğitim ve kültür konusunda tarihsel kopuşu şiddetle eleştirmektedir. Erdoğan’a göre:

“Tek parti döneminde bu millete yapılan en büyük yanlış, insanlarımızın tarihiyle, geçmişiyle, kültürüyle, medeniyetiyle bağlarının zayıflatılmasıdır. (...) Maalesef bir dönem bu büyük milleti, kendi tarihinden, kendi geçmişinden koparmak için kasıtlı bir politika izlenmiştir. Uzun yıllar boyunca öyle çarpık bir eğitim sistemi uygulanmıştır ki ilkokulda, ortaokulda, lisede okuduğu kadarıyla tarihinden haberdar olan bir evladımız bu ülkenin ve bu milletin geçmişinin 90 yıldan ibaret olduğunu sanır. (...) Bu anlayış çocuklarımızı, “Atalarımız bin yıl boyunca Malazgirt Zaferiyle Anadolu’ya girmişler, sonra da Gazi Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkışıyla yollarına devam etmişler” gibi, bir çarpık bir durumla karşı karşıya bizi bıraktılar. Hâlbuki aradaki uzun dönemde bu topraklara Türkiye ismini veren Anadolu Selçukluları, ardından 3 kıta 7 iklimde hüküm sürmüş tarihin gördüğü en büyük devletlerden birini kuran Osmanlılar var. Gençler, bakınız biz nereden 780 bin kilometrekareye geldik biliyor musunuz? Yaklaşık 20 milyon kilometrekareden 780 bin kilometrekareye geldik; bakın nereden nereye. Daha şurada 8-9 yıl öncesi sıkıştığımız yer burası.”⁵¹

⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Necip Fazıl Kısakürek Ödülleri Takdimi Töreninde Yaptıkları Konuşma, 10 Aralık 2016, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/69549/necip-fazil-kisakurek-odulleri-takdimi-torende-yaptiklari-konusma> (10 Mayıs 2020).

⁵¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Bursa Toplu Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşma 22 Ekim 2016, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/55747/bursa-toplu-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (10 Mayıs 2020).

Bu açıklamalara paralel olarak, organik entelektüel/medyatör işleviyle Erdoğan söylemlerinde yeni dönemde eğitim ve kültür politikalarına öncelik verileceğini vurgulamıştır. Referansiyelin değerler dünyasına işaret eden açıklamalarında Türkiye'nin İslam medeniyetinin bir parçası olduğu tarih ve kültürünün silinmeye çalışıldığının eleştirisini yaparak bunun yerli ve milli olan kültürel değerlerin evrensel bir dille yeniden keşfedilmesi ve yeniden inşa edilmesine daha çok ağırlık verilerek değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Eğitim konusunda ise özgüveni yüksek, kendi medeniyet değerleriyle barışık nesiller yetiştirmenin önemini vurgulamıştır.

15 Temmuz sonrasında Türkiye'nin güvenlik anlayışında da değişiklik meydana gelmiştir. Türkiye'nin bu zamana kadar uyguladığı reaktif tutum yerini proaktif bir tutuma bırakmıştır. Bu anlayış, darbenin üzerinden henüz çok kısa bir süre geçmişken 24 Ağustos 2016'da Suriye'de başlatılan Fırat Kalkanı Harekâtı ile uygulamaya geçmiştir. Bu kadar kısa sürede sınır ötesi bir harekate kalkışılması aslında Türkiye'nin darbeye rağmen gücünü kısa sürede topladığını göstermiş ve güçlü Türkiye imajına da katkıda bulunmuştur.

24 Ağustos 2016'da başlatılan Fırat Kalkanı Harekâtı 29 Mart 2017'ye kadar sürmüştür. Bu hareketin üzerinden bir sene geçmeden 20 Ocak 2018'de Afrin'e Zeytin Dalı Harekâtı başlatılmıştır. Türkiye'nin gündemini uzun bir süre terör ve sınır güvenliği konuları oluşturmuştur. Erdoğan'ın söylemlerinde sıklıkla bu operasyonlar yer bulmuş ve bu operasyonların, uygulanan dış baskı ve ambargolara rağmen başarıyla gerçekleştirilmesini sağlayan milli savunma sanayiindeki gelişmeler vurgulanmıştır. Çalışmanın ilerideki kısımlarında daha derinlemesine inceleneceği üzere “yerli ve milli” referans çerçevesinin özünü oluşturan “büyük ve güçlü Türkiye” vizyonunu besleyen en önemli kanallardan biri olan milli savunma sanayiindeki gelişmeler son yıllarda sıklıkla söylemlerde yer bulmaya başlamıştır

2017 Referandumundan sonraki değişikliklerle cumhurbaşkanının partili olabilmesinin önü açılmıştı ve Erdoğan 2017'de tekrar AK Parti'nin genel başkanlığına seçildi. Yeni sistemin uygulamaya geçeceği 2019 yılında yapılacak olan genel seçimlerin erken seçim kararı alınmasıyla 24 Haziran 2018'de yapılmasına karar verildi. Cumhurbaşkanlığı seçimi için AK Parti ve MHP'nin ortak adayı Erdoğan oldu. Kampanya sürecinde AK Parti “Güçlü Meclis, Güçlü Hükümet, Güçlü Türkiye”, “Yaparsa Yine AK Parti Yapar” ve “Türkiye Vakti” sloganlarını kullandı. Bu kampanyada da yapılanların yapılacakların teminatı olduğu

vurgusuyla 2023 vizyonunun daha da güçlendirileceği ve daha uzun vadeli hedefler ortaya koyarak 2053 ve 2071 vizyonlarının ufuk çizgisi olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Ekonomik ve teknolojik gelişme ve kalkınmanın öne çıktığı seçim beyannamesinde Türkiye'nin son 16 yılda alt orta gelir grubundan üst-orta gelir grubuna yükseltildiği; yeni hedefin ise Türkiye'yi yüksek gelirli ülkeler ligine taşımak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin gelecekte de küresel düzeyde sözü dinlenen bir lider bir ülke ve mazlumların umudu olmaya devam edeceği ve “*Yeniden şekillenen dünyada her alanda rekabet üstünlüğüne sahip, girişimci ve yenilikçi anlayışın toplumun tüm kesimlerine yayıldığı, refahını adaletle paylaşan, milli değerlerini evrensel değerlerle buluşturan, güçlü ve büyük Türkiye'nin hep birlikte inşa edileceği*” ifade edilmiştir.⁵² Bu kampanya sürecinde dikkat çeken detaylardan biri de “yerli ve milli” referans çerçevesinin seçim şarkısına yansıtılması olmuştur. Şarkının yayınlanan klibi Erdoğan'ın okuduğu İstiklal Marşı'nın üçüncü kıtası ile başlıyor, devamında şarkı sözleri ise şöyledir:⁵³

Kutlu bir toprak,
Şanlı bir ecdat,
Tarih bizsiz yazılmıyor,
Durmamak biz hiç,
Hep yola devam,
Hizmet aşkı hiç bitmiyor,
Yerlisiyle millisiyle,
Vatan millet el ele,
Yedi düvel gelse de büyük cumhur seninle,
Varmak için menzile,
Kalktı şaha Türkiye,
Biz özünden tanırız er oğlu Erdoğan'ı,

⁵² AK Parti, Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, 2018, <https://www.akparti.org.tr/media/318779/24-haziran-2018-cumhurbaşkanlığı-seçimleri-ve-genel-seçimler-seçim-beyannamesi-sayfalar.pdf> (10 Mayıs 2020).

⁵³ NTV, “AK Parti'nin Seçim Şarkısı”, 11 Mayıs 2018, <https://www.ntv.com.tr/video/turkiye/ak-partinin-seçim-sarkisi,SoKTyTY8jk6604N7ghoAgg> (10 Mayıs 2020).

*Yiğit bir anadan doğan, er oğlu Erdoğan,
Zalimlere korku salan Recep Tayyip Erdoğan,
Yiğit bir anadan doğan er oğlu Erdoğan,
Milletine aşık olan Recep Tayyip Erdoğan.*

Seçim sonuçlarına göre ise Erdoğan, %52,6 oy oranıyla ilk turda kazanmıştır. AK Parti ve MHP, Cumhur İttifakı olarak girdikleri milletvekili seçimlerinde de yine %53,7 oy alarak meclisteki çoğunluklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Erdoğan'ın göreve başlarken yaptığı konuşmada ise Türkiye'yi her alanda güçlendirmenin ve dünyanın en büyük 10 ekonomisinden biri haline getirme hedefinin yanı sıra eğitim ve kültür politikalarına geçmiş dönemlerden çok daha fazla önem verileceğini vurgulamıştır.⁵⁴

2018 yılındaki önemli gelişmelerden bir diğeri ise, meydana gelen kur dalgalanmaları ve doların yükselişiyle birlikte Türkiye ekonomisinin zorlu bir sürece girmesi olmuştur. Kredi derecelendirme kuruluşu Moody's'in Türkiye'nin kredi notunu düşürmesi, ekonomiden sorumlu eski başbakan yardımcısı Mehmet Şimşek'in istifa edeceği söylentileri, Erdoğan'ın Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın (TCMB) faiz politikasını eleştirmesiyle doğan TCMB'nin bağımsızlığına dair kaygılar ve erken seçim kararının alınmasının yarattığı istikrarsız ortam ve ABD ile yaşanan 'Rahip Brunson Krizi' bu yükselişi daha da arttırdı.⁵⁵ Bunlara karşılık, Erdoğan faizlerin düşürülmesi gerektiğini böylece enflasyonun da düşeceği yönündeki görüşünü ısrarla dile getirdi ve yaşanan ekonomik olumsuzlukları dış güçlere bağladı ve 'yerli ve milli' paranın kullanıma sokulacağını açıkladı.

“Hiçbir ekonomik temeli olmayan, Türk ekonomisinin parametreleriyle hiçbir bağı bulunmayan, sadece döviz kuru üzerinden yürütülen bu saldırının hedefi bellidir. Burada hedef, Türkiye'yi ekonomik olarak teslim almaktır. Burada gaye, 15 Temmuz gecesi ruhunu 1 dolara emperyalistlere satmış FETÖ'cü alçakların darbe girişimiyle başaramadıkları işi ekonomik tetikçiler eliyle sonuçlandırmaktır. Gerek devletimizin aldığı tedbirler gerekse milletimizin sergilediği kararlı duruş, bu ekonomik darbe teşebbüsünü de akim bırakmıştır. Türk milleti nasıl 15 Temmuz

⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Göreve Başlama Töreninde Yaptıkları Konuşma, 9 Temmuz 2018, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/94767/cumhurbaskanligi-goreve-baslama-torende-yaptiklari-konusma> (30.05.2020).

⁵⁵ Habertürk, “Dolar/TL kuru: 2018'de ne zaman, hangi kritik düzeyleri aştı?”, 10 Ağustos 2018, <https://www.haberturk.com/dolartl-kuru-2018-de-ne-zaman-hangi-kritik-duzeyleri-asti-2096077> (30 Mayıs 2020).

gecesi sokaklarda darbecilerin silahlarına karşı koymuşsa, onların iplerini ellerinde tutanların ekonomi silahlarına da teslim olmayacaktır. Türkiye ekonomisinin bu süreçten güçlenerek çıkacağından kimsenin şüphesi olmasın.”⁵⁶

Erdoğan’ın yukarıdaki ifadelerinde görüleceği üzere, genel söylemini devam ettirerek, komplocu bakış açısıyla yaşanan ekonomik olumsuzlukların yapısal nedenlerine değinmeden yalnızca dış güçlere bağlayarak Türkiye’ye yönelik saldırı olarak nitelendirmiştir. Bu saldırıya yönelik gerçekleştirilen mücadeleyi de yerli ve milli bir mücadele olarak niteleyerek çerçeve içerisine almış ve destek vermeyen muhalefet partileri için yerli ve milli duruşa sahip olmadıklarını ifade etmiştir:

“Esasen Türkiye’nin ekonomi alanında verdiği mücadele milli bir davadır, yerli bir davadır, sipariş değil. Kendisini bu ülkenin ve milletin mensubu hisseden herkesin bu mücadele destek vermesi gerekir. Nitekim siyasi görüşü ne olursa olsun, yerli ve milli duruş sahibi kesimlerden bu desteği gördük, görüyoruz. Ancak, CHP ve artık onun uyduları haline dönüşmüş olan kimi partiler Türkiye’nin bu büyük mücadelesinde aynı onurlu duruşu sergileyemediler.”⁵⁷

2018 seçimlerinde “Cumhur İttifakı” olarak resmileşen AK Parti ve MHP birlikteliğiyle beraber ortaya çıkan yeni bağlam sonucu iktidarın politikalarında da değişiklikler meydana geldi. Bu tarihten itibaren iktidar, MHP’nin çizgisine paralel olarak, demokratikleşme reformları veya Kürt sorununa bir çözüm bulma konusunda siyasalar izleyemedi. Erdoğan, Gezi olaylarından itibaren FETÖ ve Suriye’deki terör unsurlarıyla mücadelede olduğu gibi, devletin bekasını önceleyen popülist milliyetçilik siyaseti izlemektedir. MHP ile olan ittifak AK Parti’nin bu devletçi ve popülist yaklaşımlarını yoğunlaştırmıştır. Ayrıca, son yıllarda Türkiye ekonomisinin istikrarsızlaşması, siyasi iktidarı, "ekonomik bağımsızlık" kavramına atıfta bulunan belirli bir devletçi müdahaleciliği yeniden değerlendiren bir söylem geliştirmeye teşvik ediyor gibi görünmektedir. Buna ek olarak, özellikle 15 Temmuz’dan sonra Türkiye’nin dış ilişkileri gergin ve karmaşık bir sürece girdi. Suriye’de yürütülen operasyonlar, ABD ve AB ile yaşanan olumsuzluklar ve Doğu Akdeniz’de Fransa, Yunanistan ve İsrail’le olan

⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Türkiye-Kırgızistan İş Forumunda Yaptıkları Konuşma, 2 Eylül 2018, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/96516/turkiye-kirgizistan-is-forumunda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, AK Parti Grup Toplantısında Yaptıkları Konuşma, 5 Şubat 2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/101833/ak-parti-grup-toplantisinda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

anlaşmazlıkların yaşandığı süreçte, ortaya çıkan siyasi-ekonomik bağlam ve uluslararası konjonktür AK Parti'nin daha korumacı ve reaksiyoner stratejiler geliştirmesine yol açtı. Söz konusu uluslararası ve ekonomik bağlam da AK Parti-MHP ittifakını anlamlı kılmaktadır.⁵⁸

Yukarıda da bahsedilen, Türkiye'nin Suriye ve Irak sınırlarında oluşturulmaya çalışılan terör koridoru, Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi saf dışı bırakmaya yönelik atılan adımlar, Ege'deki kıta sahanlığı anlaşmazlıkları, Avrupa'daki camilere ve Türklere yönelik saldırılar ve 2019 yılında Yeni Zelanda'da gerçekleştirilen cami saldırısı gibi olaylara karşı Erdoğan sert tutumunu sürdürmüş, bunlara tarihsel göndermeler yaparak Türk-İslam medeniyetine yönelik saldırılar olarak nitelemiş ve sert bir şekilde meydan okumuştur:

“İstanbul’u Konstantinapol yapamayacaksınız. Dedeleriniz geldiler, burada olduğumuzu gördüler, sonra da kimi ayakları üzerinde, kimi tabutla geri döndüler. Şayet aynı niyetle gelecekseniz sizi de bekleriz, sizleri de dedeleriniz gibi uğurlayacağımızdan hiç şüpheniz olmasın.”⁵⁹

“Bugün Batı dünyasında adeta bir veba gibi yayılan ırkçılık akımının temel motivasyonlarından biri, Megalo İdea’sı ve onu temsil eden İstanbul’dur. Bugün coğrafyamızı kan ve gözyaşına boğan DEAŞ’lı canilerin hedefi de yine bu kutlu şehirdir. Daha iki ay önce Cuma namazı kılan 52 Müslümanı vahşice şehit eden Yeni Zelandalı teröristin “Ayasofya’yı minarelerden kurtaracağız” diyerek, tehditler savurması asla tesadüfi değildir. Bu katilin silahına kazınmış olduğu tarih, isim ve sembollere kadar hepsi 566 yıldır sönmeyen bir nefret ateşinin yansımasıdır. Gezi olayları sırasında bu mübarek şehrin duvarlarını “zulüm 1453’te başladı” sloganlarıyla kirletenler de aynı zihniyetin mensuplarıdır. Bölücü örgütün çukur terörü sırasında vatandaşlarımızın evleriyle beraber tarihi camilerimize saldırmasının, Kur’an kurslarımızı ateşe vermesinin gerisinde de aynı sebep vardır. 1915 Olayları üzerinden milletimizi karalayanlar ile Pontus soykırımı iftirası atanlar da hep aynı niyetleri taşıyorlar. Hedefleri, İstanbul’un fethiyle sembolleşen medeniyet değerlerimizi, Anadolu’ya asıl kimliğini kazandıran Türk İslam mirasını bu topraklardan kazıyıp atmaktır. İstanbul’un semalarında ezan sesleri kesilene kadar bu hesaplaşma asla bitmeyecektir.”⁶⁰

⁵⁸ Özışık, The Nature and Evolution of AKP's Struggle for Political and Cultural Hegemony: A Perspective of Analysis through the Narrative of "New Turkey" (draft paper).

⁵⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 18 Mart Şehitleri Anma Günü ve Çanakkale Zaferinin 104. Yılı Töreninde Yaptıkları Konuşma, 18 Mart 2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/102531/18-mart-sehitleri-anma-gunu-ve-canakkale-zaferinin-104-yili-torende-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, İstanbul’un Fethinin 566. Yılı Kutlamaları ve İftar Programında Yaptıkları Konuşma, 29 Mayıs 2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105561/istanbul-un-fethinin-566-yili-kutlamalari-ve-iftar-programinda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Yukarıdaki iki alıntıda, referans çerçevesinin değerler unsurunu oluşturan Türk-İslam medeniyetine mensup olma durumu ve bu medeniyete mensup bir ülkenin güçlü bir ülke haline gelmesini istemeyen dış güçler ve onların ülke içindeki iş birlikçileri üzerinden kurulan karşıtlık tezinin güncel gelişmeleri değerlendirirken tarihsel süreçten de katkı yapılarak açıklanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Kullanılan ifadeler özellikle milliyetçi-muhafazakâr seçmenin dini ve milliyetçi duygularına dokunarak söz konusu referans çerçevesine ve onu oluşturan politik anlatıya olan destek ve inançlarını arttırmaktadır.

İktidara geldiği 2002 yılından 2013 Gezi Olaylarına kadar olan süreçte AK Parti demokratik reformlar, izlenen ekonomik politikalar ve gerçekleştirilen yasal, kurumsal dönüşümlerle “liberal referans çerçevesi” çizerek hareket etmiştir. 2013 Gezi olaylarından sonra “yeni Türkiye” söylemleriyle başlayan 2015 7 Haziran Genel Seçimlerinde AK Parti’nin ilk kez tek başına iktidar olacak oyu alamamasının ardından geline süreçte “yerli ve milli” referans çerçevesinin oluştuğunu görmekteyiz. Bu tarihten itibaren, bu çerçevenin yürütülen bütün kamu politikası alanlarında belirleyici unsur olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 2015 yılından itibaren, milli savunma sanayiinden, eğitim ve kültür politikalarına, ekonomiden enerji politikalarına kadar tüm kamu politikası alanları “yerli ve milli” referans çerçevesi etrafında şekillenmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, değişen siyasal, sosyal, ekonomik ve dış politika bağlamlarıyla birlikte çerçevenin içeriğinde de değişiklikler meydana gelmektedir. Bu noktada 15 Temmuz darbe girişimi kırılma noktalarından biri olmuştur. 15 Temmuz sonrası süreçte, medyatörlerin söylemlerinde de açıkça gözlenebilen, referansiyelin çok daha yoğun İslamcı-milliyetçi bir çizgiye kaydığını söylemek mümkündür. “Yerli ve milli” referans çerçevesi içerisinde oluşturulan hükümet politikalarını tek doğru kabul etme eğiliminin mevcut olduğu görülmekte ve eleştirel düşünce öne süren kesimleri, özellikle de ana muhalefet partisini, “yerli ve milli” duruşa sahip olmamayla itham ederek tüm eleştiri kanallarını kapama yoluna gidildiği gözlemlenmektedir. Sık sık “yerli ve milli” olmadıkları ithamında bulunulması muhalefet partilerinin toplum nezdinde meşruiyetlerini sarsma amacını taşır görünmektedir. Yalnızca siyasi partiler değil, hükümetin izlediği politikalara eleştiri getiren bütün mekanizmalar “yerli ve milli” olmamakla, dış güçlerle, terör örgütleriyle aynı safta yer alma ithamıyla karşı karşıya kalabilmektedir. Yerli ve milli duruşa sahip olmadıkları gerekçesiyle eleştirilerin daha tartışmaya bile açılmadan savuşturulması demokrasi mekanizmalarının

işlemesine zarar vermekte ve kullanılan bu katı tutum toplumsal kutuplaşmayı her geçen gün daha da derinleştirmekte böylece ortaya koyulan çerçevenin kapsamı da daralmaktadır.

2. “YERLİ VE MİLLİ” REFERANS ÇERÇEVESİ VE MİLLİ SAVUNMA SANAYİİ SEKTÖRÜNE YANSIMALARI

2.1. Milli Savunma Sanayiinin Tarihsel Süreç İçindeki Gelişimi

Bu bölümde milli savunma sanayiinin tarihsel gelişimine, söz konusu dönemlerin dış politika başta olmak üzere siyasal, ekonomik ve uluslararası bağlamları dikkate alınarak yer verilmiştir. Bir ülkenin dış politika tercihlerini coğrafya, ekonomi, nüfus ve kültür gibi etkenlerin yanında en çok etkileyen alanların başında milli savunma sanayii gelmektedir. Savunma sanayiinde yerlilik ve millilik ne kadar yüksek olursa dış politika tercihlerinde de o derece bağımsız politikalar izlenebilmektedir; dolayısıyla iki kamu politikası arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi bulunmaktadır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, savunma sanayii ve silah alım-ihracatının, genel olarak hem Türk dış politikası hem de geleneksel olarak en çok silah alınan ABD ile ilişkilerde önemli bir yeri vardır. Bu nedenle savunma sanayii ile ilgili gelişmeler teknik bir mesele olmanın ötesinde PKK ile mücadeleden AB ile ilişkilere, Ermeni karar tasarılarından asker-sivil ilişkilerine, savunma politikasından teknolojik bilgi birikimine kadar birçok siyasal, ekonomik ve dış politika konusunu da etkilemektedir.⁶¹ Bu bölüm, Türk savunma sanayiinin tarihsel gelişimindeki önemli kırılma noktaları göz önünde bulundurularak, Erken Cumhuriyet Dönemi, Batı Sistemi ve NATO’ya Uyum Yılları, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonrası Gelişmeler ve 2004-2019 Yılları Arası Gelişmeler olmak üzere dört başlık altında incelenmiştir.

2.1.1. Erken Cumhuriyet Dönemi

Bir ülkenin dış politikasını etkileyen birçok faktör vardır. Türk dış politikasını etkileyen temel öğeleri kültürel, tarihsel, stratejik ve iç yapısal boyut olmak üzere dört başlıkta toplayabiliriz. Türkiye Asya, Orta Doğu/İslam ve Batı ile çok yönlü ve kültürel bağlantılara sahiptir. Tarihsel boyuta baktığımızda ise Türkiye birçok özelliğini Osmanlı İmparatorluğu’ndan almıştır. Doğal olarak bu benzerlik dış politika konusunda da mevcuttur. Her ikisi de varlığını, güç dengesini dikkatle takip edip ondan yararlanmak ve herhangi bir işgal tehdidi mevcut değilse başka devletler arasındaki savaşa girmemek şeklinde iki temel ilke

⁶¹ İlhan Uzgel, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III** içinde (249-336), 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.325.

üzerine kurmuştur (Osmanlı İmparatorluğu ilk dönemlerinde toprak fethetme üzerine politika yürütmüşse de ilerlemesinin durduğu 17. yüzyıldan itibaren dış politikada güç dengesine göre hareket etme ön plana çıkmıştır.). Stratejik boyutta ise Türkiye'nin jeostratejik konumu, komşuları ve Boğazlar olmak üzere coğrafi faktörler, bölgesel güvenlik çemberleri ve dünya güç eksenleri yer almaktadır. İç yapısal boyuta baktığımızda tarihsel açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nun belli nedenlerle yönünü sürekli Batı'ya çevirmiş olması, özel-aktüel açıdan Kürt milliyetçiliği ve ideolojik olarak tercih edilen kalkınma modeli (hem dış müttefik seçimi hem de modelin başarı durumuyla birlikte) Türk dış politikasını etkileyen en önemli unsurlardandır.⁶²

Türkiye, kuruluşuna uygun olarak dış politikasında 1923-1938 yılları arasında ulusalcı, bağımsızlıkçı, akılcı ve barışçı anlayış doğrultusunda şekillenen politikalar izlemiştir. Hatta bu dönem için Haysiyetli Dış Politika deyimi kullanılagelmiştir.⁶³ Bu süreçte Türkiye, kendini uluslararası alanda tanıtmaya ve Avrupa devletleriyle bozulan ilişkilerini düzenlemeye çalışmıştır. İngiltere ile Musul sorunu, Fransa ile kapitülasyonlar ve Hatay sorunu, Yunanistan'la nüfus mübadelesi sorunları ve tüm ülkeleri ilgilendiren uluslararası boğazlar sorunu dönemin en önemli dış sorunlarıdır. Dış tehdit olarak Türkiye'yi en çok tedirgin eden durum ise İtalya'da Mussolini liderliğindeki faşist yönetimin izlediği saldırgan ve yayılmacı politika idi. Mussolini'nin genişleme alanı olarak Roma İmparatorluğu coğrafyasını işaret ederek tüm Akdeniz için "*Mare Nostrum*" (*Bizim Deniz*) ifadesini kullanması tüm Akdeniz ülkeleriyle birlikte Türkiye'yi de rahatsız etmiştir. Bu durumun yanında Almanya'daki Hitler iktidarının yayılmacı politikaları Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla yakınlaşmasına yol açtı. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren iyi ilişkiler yürütülen Sovyetler Birliği bu durumu hoş karşılamadı ve Almanya ile imzaladıkları saldırmazlık antlaşması beklenmedik bir durum yarattı. Türkiye dengeyi bulmaya çalıştıysa da Sovyetler Birliği'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini isteği sonucu girişim başarısız oldu. Bunun üzerine Türkiye dış politikasındaki tercihinin Batı devletleri yönünde kullandı ve 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Avrupalı bir

⁶² Baskın Oran, "Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde (17-54), 15. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.19-29.

⁶³ Baskın Oran, "1923-193: Görelî Özerklik-1", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde (239-370), s.256.

devletin saldırısına karşı Fransa ve İngiltere, Türkiye'ye yardım edecekti. Daha sonra ise bu iki ülke Türkiye'ye ekonomik destek veren antlaşmalar da imzalanmıştır.⁶⁴

Türk savunma sanayiinin temelleri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemine kadar uzanmaktadır. En yüksek gelişme düzeyine Fatih Sultan Mehmet döneminde ulaşılmış, yerli imkanlarla savaş araç gereçlerinin üretimi sağlanmış ve özellikle imparatorluğun silah sanayiinin temeli olan Tophane-i Humayün'de önemli miktarda top ve barut üretimi yapılmıştır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Batı'daki teknolojik gelişmelerin gerisinde kalınmaya başlamış, Türk savunma sanayii Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geriye giden bir seyir izlemiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi, savunma sanayii tesisi olarak kabul edilebilecek baruthaneler ve atölyeler, Tophane'de tüfek fabrikası, Bakırköy, Zeytinburnu ve Karaağaç'ta askeri fabrikalar ve İstanbul'da Taşkızak Tersanesi bulunmaktaydı. Savaş sonrasında ise İstanbul ve çevresindeki bu tezgahların birçoğu Anadolu'ya kaçırılmış ve bunlarla Ankara, Eskişehir, Konya, Keskin ve Erzurum'da küçük atölyeler kurulmuştur. 1921'e gelindiğinde merkezi Ankara olan, 1950 yılına kadar ülke savunma sanayiinin temeli olan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü kurulmuştur.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı sonrası etkinliğini büyük ölçüde yitirmiş olması nedeniyle cumhuriyetin ilk yıllarında savunma sanayiine ilişkin ciddi bir altyapı bulunmamaktaydı. Erken Cumhuriyet döneminde milli savunma sanayiinin gelişimine büyük önem verilmiş bu kapsamda önemli adımlar atılmıştır. 17 Şubat 1923'te gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde Atatürk, savunma sanayiinin önemine dikkat çekmiş ve Kırıkkale'de hafif silah ve mühimmat fabrikası kurulmasına yönelik ilk karar bu kongrede alınmıştır. Devlet öncülüğünde bir atılım gerçekleştirilmesi öngörülmüş ve karşılaşılan ekonomik ve teknolojik olumsuzluklara rağmen milli savunma sanayiine temel oluşturacak yatırımlar yapılmış özellikle silah-mühimmat ve havacılık sektörlerinde önemli girişimlerde bulunulmuştur. 1924 yılında Ankara'da hafif silah ve top tamir atölyeleri ve fişek fabrikaları, yine 1924'te Yavuz zırhlısının bakımı amacıyla Gölcük Tersanesi kurulmuştur. 1925 yılında İstanbul Haliç'te tamamı yerli

⁶⁴ Şener Aksu ve Diğerleri., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ders Notları**, 2. Basım, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2010, s.233-257.

⁶⁵ Aktaran: Levent Kalyon, "Cumhuriyet Dönemi Savunma Politikaları", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s.81.

sermayeyle oluşturulan Türkiye'nin ilk ve en büyük özel sektör savunma sanayi fabrikası Şakir Zümre tarafından kurulmuştur. Yine 1925'te Eskişehir Hava Tamirhanesi kurulmuştur. Türk havacılık sanayii faaliyetleri 1926 yılında Tayyare ve Motor Türk A.Ş. (TAMTAŞ)'nin kuruluşu ile başlamıştır. Alman firması Junkers'ın ortak olduğu fabrika 1928'de üretime başlamıştır. 1939 yılında TAMTAŞ; 15'i Alman Junkers A-20, 15'i ABD Hawk muharebe uçağı ve 15'i de Alman irtibat uçağı olmak üzere toplamda 112 adet uçak üretme kapasitesine ulaşmıştı. Ancak dönemin en iyi havacılık fabrikası olmasına rağmen Almanlarla olan lisans çatışması sebebiyle kapatılmak zorunda kalmıştır. 1927'de Mühimmat Fabrikası, 1930'da Kayaş Kapsül Fabrikası teşkil edilmiştir. 1930'lu yıllara gelindiğinde İstanbul'da tabanca, havan ve mühimmat üretim tesisleri olmak üzere Nuri Killigil tesisleri dönemin savunma sanayii alanında ilk özel firmalar arasında yerini almıştır. 1931'de Kırıkkale Elektrik Santrali ve Çelik Fabrikası, 1936'da Barut, Tüfek ve Top Fabrikaları kurulmuştur. 1936'da kurulan Nuri Demirağ Uçak Fabrikasında 1940 yılında 24 adet NUD-36 eğitim uçağı, 1944 yılında ise NUD-38 altı (6) kişilik yolcu uçağı üretilmiştir. Ne yazık ki bu fabrika 1944'te kapatılmıştır. 1941'de ise Türk Hava Kurumu tarafından Ankara'da kurulan uçak fabrikası havacılık sanayiinde ilk büyük girişim olarak kabul edilmektedir. Fabrika 1944 yılında üretime başlamış ve çok sayıda planör, eğitim ve nakliye uçağı üretilmiştir. 1941 yılında Taşkızak Tersanesi yeniden faaliyete geçirilmiş; 1942-1943 yıllarında Malatya Uçak Onarım Atölyeleri ve yine 1943'te Mamak Gaz Fabrikası kurulmuştur. 1945 yılında ise Ankara'da ilk uçak motoru fabrikası kurulmuştur.⁶⁶

Erken Cumhuriyet Döneminde savunma sanayiindeki büyük atılım hamleleri İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kesintiye uğramıştır. Türkiye savaşa girmemiş ancak olası savaş tehlikesine karşı kendini her an hazırlıklı olmak durumunda hissetmiştir. Savaş nedeniyle meydana gelen ekonomideki olumsuzluklara rağmen savunma harcamalarında artış eğilimi devam etmiştir. 1923-1948 yılları arasında genel bütçe gelirleri içinde askeri harcamaların payı %50 olmuştur.⁶⁷ Türkiye, barış zamanında 120 bin olan asker sayısını (resmen seferberlik olmamasına rağmen) 1,5 milyona çıkarmıştır. Ordunun donatılması ve beslenmesi de ekonomiye büyük bir yük getirmiştir. Milli Müdafaa Vekaleti'nin ulusal bütçedeki payı ise %30'dan %50'ye çıkmıştır. Hükümet bu harcamaları vergileri yükselterek

⁶⁶ Merve Seren, "Osmanlı'dan Günümüze Savunma Sanayii", M5 Ulusal Güvenlik, Savunma ve Strateji Dergisi, <https://m5dergi.com/kapak/osmanlidan-gunumuze-savunma-sanayii/> (03 Ocak 2020) ve Savunma Sanayii Başkanlığı Tarihçe, <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1> (03 Ocak 2020) ve Aziz Akgül, **Savunma Sanayi İşletmelerinin Yapısı ve Türk Savunma Sanayi**, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1986 s. 110.

⁶⁷ Kalyon, s.86-93-160.

ve Merkez Bankası'na para bastırarak gerçekleştirdi ve bunun sonucu olarak enflasyonda yükselme yaşandı. Öyle ki savaş sırasında resmi tüketici fiyat endeksi 100'den 459'a fırladı ve üstelik bu oran karaborsa fiyatları hariç tutularak hesaplanmıştı. Savaş ekonominin tüm kesimlerinde yeni bir devlet müdahalesi dalgasına yol açmış, Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile devlet müdahaleleri meşruiyet kazanmıştı.⁶⁸

2.1.2. Batı Sistemi ve NATO'ya Uyum Yılları

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye “non-belligerent” yani savaşımayan ülkelerdendi. Saldırmazlık paktları ve anlaşmalarla Türkiye tarafsız ülke konumunu tesis etmiştir. Hatta öyle ki Ankara, birbirleriyle selamlaşmayan ülke diplomatlarının bulunduğu nadir başkentlerdendi. Birinci Dünya Savaşı'ndaki ağır hatalar nedeniyle bu sefer aşırı ihtiyatlılıkla savaşın dışında kalınmış, son anda “Batılılara katılmak ve savaş sonunda Nazi Almanyası'na yeterince karşı olmamak” töhmetinden kurtulmak için Almanyaya savaş ilan edilmiştir.⁶⁹ Savaşın sona ermesiyle birlikte uluslararası siyasal sistem yapısal bir değişikliğe uğramıştır. İki süper güç liderliğinde iki rakip bloğun oluşması ve bunlar arasındaki ilişkinin Soğuk Savaş şeklinde gerçekleşmesi yeni sistemin belirleyici özelliği olmuştur.

Ortaya çıkan iki kutuplu düzende Türkiye, güvenlik endişeleri nedeniyle tercihini Batı yönünde kullandı. Sovyetler Birliği, Türkiye ile 1925'te yapılan *Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını* 19 Mart 1945'te feshetti. Yeni bir antlaşma yapılabilmesi için Boğazlarda üs verilmesini ve Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesini talep ettiyseler de Türkiye bunu kabul etmedi. Bunlara ek olarak daha sonra, 1946'da verdikleri iki notayla Boğazların Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortak savunulmasını istediler ve Türkiye bu talebi yine reddetti. Sovyetler Birliği'nin bu baskısı sadece Türkiye üzerinde değil, Yunanistan ve İran'a karşı da mevcuttu. Savaş sonrasında İngiltere'nin Orta Doğu ve Akdeniz'deki eski gücünü kaybetmesi sonucu yerini ABD aldı. ABD, Sovyet tehdidine karşı bölge ülkelerini destekleme kararı aldı ve ardından 19 Mart 1947'de Truman Doktrini Amerikan Kongresi'nde kabul edildi. Truman Doktrini, Sovyet tehdidine karşı Türkiye'ye 100 milyon dolar ve Yunanistan'a 400 milyon dolar olmak üzere askeri yardımı amaçlıyordu. Yine 1947'de Türk-Amerikan yardım

⁶⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 26. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.293.

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 18. Basım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 89-90.

antlaşması imzalandı. Ardından Avrupa'yı yeniden yapılandırma amacıyla 1947'de ortaya atılan Marshall Planı'na Türkiye ilk başta dahil edilmese de 4 Temmuz 1948'de dahil oldu. Bu planla birlikte yine ABD'den yardım alındı. ABD'nin komşu ülkeleri destekleyerek Sovyetler Birliği'ni çevrelemeyi amaçladığı bu politikasına Türkiye'nin jeopolitik önemi ve bölgedeki petrol kaynakları nedeniyle dahil edildiği söylenebilir. Türkiye'nin Batı'ya yönelmesinin nedenleri arasında Sovyet tehdidinin yanında iç politikadaki faktörler de bulunmaktadır. Türk siyasal elitleri Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri gelişmesini kendi iç kaynaklarıyla sağlayamayacağını, ABD'nin yanında yer alarak bu kaynakları tesis edebileceği kanaatinde olmuşlardır.⁷⁰

Savaş sonrasında Sovyet tehdidine karşı savunma örgütü olarak kurulan NATO'ya Türkiye, ilk başta alınmak istenmese de sonrasında gelişen yeni durumlar neticesinde 1952 yılında üye olmuştur. Türkiye avantajlarının yanında dezavantajları da bulunan bu üyeliği güvenlik tehditleri ve Batının yanında yer alma düşüncesi nedeniyle istemekteydi. NATO'yla birlikte Türkiye ve Amerika'nın ilişkilerinde büyük bir gelişme meydana gelmesinin yanı sıra Türk dış politikası ABD odaklı bir seyir izledi ve bu ilişkiyi daha da güçlendirmek adına Türkiye ABD'ye üs ve tesisler teşkil etmiştir. Hava üsleri, stratejik füze üsleri, muhabere-elektronik istihbarat tesisleri, muhabere irtibatları ve benzer tesisler ve lojistik destek komutanlığı olmak üzere beş grupta toplamak mümkün olan bu tesis ve üsler NATO antlaşmasının 3. Maddesine göre imzalanmış olan ikili anlaşmalara dayandırılmaktadır. 1954 Askeri Kolaylıklar Anlaşması ile yapılmış olan yüzden fazla uygulama anlaşması da mevcuttur.⁷¹ İleride Türkiye'ye büyük dezavantaj sağlayacak olan yanı sıra ise askeri yardımlar olmuştur. Özellikle en fazla ABD'den alınan yardımlar nedeniyle ülkede yerli ve milli bir savunma sanayii kurulmasının önüne set çekilmiş ve bu yardımları ABD çıkarları ile uyuşmadığı sürece Türkiye kendi menfaatleri doğrultusunda kullanamayacağını tecrübe etmiştir.

Türkiye'nin 1952'de NATO'ya katılmasıyla birlikte Sovyetler Birliği ile ilişkiler yeniden gerildi. Bunun üzerine, Türkiye genel güvenliğini NATO ile sağlamış olsa da kendi

⁷⁰ Kemal Çiftçi, **Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010, s. 259-260 ve Aksu ve Diğerleri, s.260-261.

⁷¹ Semih Hiçyılmaz, "Halklara Karşı Bir Örgütlenme NATO Kuruluşundan İstanbul Zirvesine", İstanbul: **Sosyal Araştırmalar Vakfı**, 2004 Aktaran: Derya Gonca Peksarı, **NATO'nun Değişen Konsepti**, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007, s.127.

bölgesinde yeni savunma sistemleri oluşturma yoluna gitti. Bu doğrultuda, önce 1953 yılında Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında “*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*” ardından 1954’te “*Balkan İttifakı*” imzalandı. Taraflardan birine saldırı sonucunda ortak savunmayı öngören antlaşma, 1955’te Yugoslavya’nın Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzeltmesi ve Türkiye ve Yunanistan arasında patlak veren Kıbrıs sorunu nedeniyle kısa ömürlü olmuştur. Türkiye’nin diğer bir girişimi ise Arap ülkeleriyle güvenlik sistemi kurmak oldu. Ancak bu girişime tek olumlu yanıt Irak’tan geldi ve 1955 yılında Türkiye ve Irak arasında “Bağdat Paktı” imzalandı. Pakta daha sonra sırasıyla İngiltere, Pakistan ve İran da katıldı. Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen bu paktın karşısında yer aldı; Lübnan ve Ürdün ise tarafsız kaldı. Sovyetler Birliği ise bu durumdan istifade ederek Mısır ve Suriye’yi desteklemeye başladı. Temelde Amerikan çıkarları doğrultusunda birlik tesis etmeyi amaçlayan bu girişim bölgenin üçe bölünmesine ve bölgedeki Sovyet nüfuzunun artmasına yol açtı. 1958’de Irak rejim değişikliği nedeniyle Bağdat Paktı’ndan çekildi ve sonrasında paktın adı CENTO (Merkezi Antlaşma Birliği) olarak değiştirildi. Ortaklar arasında ekonomik, teknolojik ve kültürel iş birliğine yönelik birliğin, isminin yanında niteliği de değişmiş oldu.⁷²

1950’li yıllar Türkiye’nin dış politikasında öne çıkan ve hala gündemde olan Kıbrıs sorununun ortaya çıktığı dönemdir. 1930’dan beri Yunanistan ile geliştirilen iyi ilişkiler 1954 yılında Kıbrıs olaylarının patlak vermesiyle bozulmuştur. 307 yıl Osmanlı egemenliğinde olan Kıbrıs, 1878’de İngiltere’nin “geçici yönetimine” bırakıldıysa da 1960’a kadar İngiltere Kıbrıs yönetimine devam etmiştir. 1930’lardan itibaren İngiltere, Orta Doğu’daki gücünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte bölgeden yavaş yavaş çekilme yoluna gitmiştir. Adada bulunan iki ulusal topluluktan biri olan Rumlar “Enosis”i yani Yunanistan’la birleşmeyi istemiş ve bu mücadele Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi’nin önderliğinde yürütülmüştür. İngiltere’nin gücünün azalmasıyla birlikte bu talep artık iyiden iyiye kendini göstermeye başlamış, 1950’den sonra Yunanistan da bu konuyla yakından ilgilenmiştir. Yine bu zamana kadar İngiltere’nin yanında olarak konunun dışında kalmış olan Türkiye, adadaki Türk nüfusunun haklarını korumak amacıyla 1954 yılından itibaren konuyla ilgilenmeye başlamıştır.

Enosis’i gerçekleştirme amacı taşıyan örgüt olan EOKA adada Türklere yönelik saldırılarda bulundu, birçok Türk hayatını kaybetti ve evlerinden, köylerinden ayrılmak

⁷² Aksu ve Diğerleri, s.262-263.

zorunda bırakıldı. Çözüm için görüşmeler yapıldı ve 1960 yılında Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında imzalanan Garanti Antlaşması ve İttifak Antlaşması'yla Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu. Ancak iki toplumun eşitliğini anayasayla güvenceye almış olan bu yeni durum sorunları çözüme ulaştırmadı. Cumhurbaşkanı Makarios, Türk tarafının aleyhine olacak şekilde anayasanın 13 maddesinin değişikliğini talep etti ve bu Türkiye tarafından kabul görmedi. EOKA Türklere yönelik faaliyetlerine devam etti ve 1963-64 yılındaki olaylardan sonra Türkiye müdahale kararı alarak bu kararını 4 Haziran 1964'te ABD'ye duyurdu. Ertesi gün cevap olarak gelen "Johnson Mektubu" Türk dış politikasındaki kırılma noktalarından biri olarak tarihe geçti. Dönemin başbakanı İsmet İnönü'ye gönderilen, diplomatik nezaketten yoksun olan mektupta kısaca Amerikan yardımı olarak verilen askeri malzemelerin Kıbrıs'a müdahale durumunda kullanılamayacağı ve olası bir Sovyet saldırısı durumunda NATO üyelerinin Türkiye'ye yardımda bulunmayabileceği yazıyordu. Bu mektubun yarattığı hayal kırıklığıyla birlikte Türkiye, Amerikan yardımlarının koşulsuz olmadığını, çıkarların çatışması durumunda kendi askeri malzemelerine sahip olmasının kritik önemini ve NATO'nun ulusal güvenlik garantisi olmadığını, ancak Batının çıkarları söz konusu olduğunda işlerlik kazanacağını öğrenmiş oldu.⁷³

Savunma sanayii sektörünün gelişiminde kırılma noktası olan dış askeri yardımların alınması da İkinci Dünya Savaşı dönemine rastlamaktadır. 1941 yılında çıkarılan Ödünç Verme-Kiralama (Lend and Lease) Yasası çerçevesinde Türkiye, ABD'den 1941-1945 yılları arasında 95 milyon dolarlık savaş malzemesi almıştır. Bu yardımlarla ilgili olarak savaşın sonlarına doğru, 1945 yılında ABD ile Türkiye arasında Askeri Yardım Antlaşması imzalanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 12 Mart 1947'de Truman Doktrini ile Türkiye, ABD'den 100 milyon dolarlık askeri malzeme yardımı almıştır. Yine 1948'de yürürlüğe giren savaş sonrası Avrupa'daki tahribatı onarmak amacıyla ABD tarafından hazırlanan Marshall Planı çerçevesinde yardım alınmıştır. Söz konusu askeri malzemeler karşılıksız alınmış olmasına rağmen bu malzemelerin bakımının yüksek maliyetli olması bütçede olumsuzluk yaratmaya devam etmiştir. Ödünç Verme-Kiralama Anlaşması, Truman Doktrini ve Marshall

⁷³ Şükrü Sina Gürel, **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ankara: Ümit Yayınları, 1993, s. 53-59.

Yardımları ile başlayan süreç, sonrasında 1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya üye olmasıyla birlikte dışa bağımlılığın giderek artmasına ve kayda değer bir şekilde temelleri atılmış olan savunma sanayiinin durma noktasına gelmesine yol açmıştır. İhtiyaç fazlası savunma malzemelerinin müttefik ülkeler tarafından hibe edilmesi savunma ürünlerinin yurt içindeki üretimlerini engellemiş, TSK'nın yurt içi siparişlerinin azalması nedeniyle askeri fabrikalar verimliliklerini yitirmiş ve milli bütçe üzerinde yük oluşturmuştur. Bu gelişmeler sonucu askeri fabrikalar 1950 yılında kamu iktisadi teşebbüsü olarak kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) Genel Müdürlüğü bünyesine alınmıştır. Ancak bu değişiklik de savunma sanayiinde beklenen etkiyi yaratamamıştır. Yine ABD yardımları nedeniyle Millî Savunma Bakanlığı'nın MKEK'e siparişleri azalmıştır. Millî Savunma Bakanlığı siparişlerinin kurum faaliyetleri içindeki oranı 1950'de %79, 1955'te %24, 1959'da %3'e düşmüştür. Bunun sonucu olarak bazı tesislerde üretimler durdurulmuş; bazı tesislerde de piyasaya yönelik malların üretimi yoluna gidilerek mevcut tesislerin devamlılığı korunmaya çalışılmıştır. Bu durumun bir örneği olan Kırıkkale Silah ve Tüfek Fabrikası'nın faaliyetleri bir süreliğine durdurulmuş, 1954-1957 yılları arasında Top Fabrikasına bağlanmış ve sonrasında sipariş olmaması nedeniyle 1955 yılında çay kıvrma makineleri yapımına başlamıştır.⁷⁴ Bu yönde örnekler daha da çoğaltılabilir. Sonuç olarak bu dönem savunma sanayiindeki geriye gidiş yıllarıdır ve ancak 1963-1964 Kıbrıs Olayları ve 1964 Johnson Mektubu ile durumun ciddiyeti anlaşılmaya başlamış bu yönde girişimlerde bulunulmaya başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, savunma sanayiinde dış yardım ve dış alım yönelimli politikaların uygulanmaya başladığı yıllarda da alınan silahlarının bakımlarının maliyetlerinin yüksek olması ve yedek parça ihtiyacı durumunda yine dış alıma mecbur olunması ve Sovyet tehdidi nedeniyle Tablo 1'de görüleceği üzere savunma harcamaları sürekli artan bir seyir izlemiştir. Bütçe gelirleri içinde savunma harcamalarının dönem ortalaması ise %35'tir.

⁷⁴Turan Tanyer, "Tophane-i Amireden, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu'na", **MKEK Dergisi**, Sayı: 99-100, 45. yıl özel sayısı, Ankara, 1995, s.73 Aktaran: Kalyon, s.159.

Tablo 1: Türkiye'nin 1949-1960 Yılları Arası Savunma Harcamaları⁷⁵

Yıllar	Genel Bütçe Gelirleri (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Savunma Harcamalarının Toplam Bütçeye Oranı (%)
1949	1.629	556	34
1950	1.419	599	41
1951	1.646	652	40
1952	2.236	725	32
1953	2.272	827	36
1954	2.391	936	39
1955	3.148	1.077	34
1956	3.305	1.159	35
1957	3.967	1.266	32
1958	4.822	1.470	31
1959	6.386	2.153	34
1960	6.933	2.405	34

Tablo 2'ye baktığımızda ise özellikle 1962 yılında büyük bir artışın olduğunu görmekteyiz. Bu yıllardaki artış sebeplerini Kıbrıs'taki gerilime özellikle 1963-1964 yıllarındaki Kıbrıs Olayları'na bağlayabiliriz. Yine bu yıllarda Soğuk Savaş nedeniyle Sovyet tehdidi de devam etmektedir. Harcamalar dönem içinde artan azalan bir seyir izlemiş olmakla birlikte söz konusu dönem sonunda savunma harcamalarındaki artış yaklaşık beş kat olmuştur. Bütçe gelirleri içinde savunma harcamalarının dönem ortalaması ise %25'tir.

⁷⁵ Genel Bütçe Gelirleri verileri; Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2018, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/V1/GBG/Tablo_1.xls.htm (4 Ocak 2020). Savunma Harcamaları verileri; Financial and Economic Data Relating to NATO Defence, Defence Expenditures of NATO Countries (1949-1963), 17 November 1963, Press Release M2(63)2

Tablo 2: Türkiye'nin 1961- 1973 Yılları Arası Savunma Harcamaları⁷⁶

Yıllar	Genel Bütçe Gelirleri (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Savunma Harcamalarının Toplam Bütçeye Oranı (%)
1961	10.934	2.718	25
1962	9.018	2.980	33
1963	11.731	5.297	45
1964	12.720	3.443	27
1965	13.188	3.821	29
1966	15.857	3.996	25
1967	19.887	4.596	23
1968	20.130	5.159	25
1969	22.961	5.395	23
1970	32.520	6.237	19
1971	39.833	8.487	21
1972	46.952	9.961	21
1973	58.548	12.192	21

1950-1974 yılları arasında yurt içinde savunma sanayiini geliştirme adına yürütülen çabalara baktığımızda 1954 yılında Millî Savunma Bakanlığı Ar-Ge Dairesi Başkanlığı'nın kurulduğunu görmekteyiz. 1952'de İbrahim Örs Döküm Sanayii ve Ticaret A.Ş., 1957'de NATO standartlarına uygun mühimmat fabrikası, 1963'te OTOKAR, 1964'te BMC Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1967'de Otomarsan; Northern Electronic Telekomünikasyon A.Ş. (NETAŞ), 1969 yılında Kalekalıp Makine ve Kalıp Sanayi A.Ş., 1969'da Meteksan Sistem, 1974'te Asil Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş. kurulmuştur. Savunma sanayiinde en etkili kurumları olan Türk Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı 1970'te, TÜBİTAK- Savunma Sanayii Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü 1972'de, Türk Donanma Vakfı yine 1972'de, TUSAŞ; HEMA Endüstri A.Ş. 1973'te kurulmuştur. Söz konusu dönemde geçerli olan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (1968-1972) baktığımızda diğer harcamalar içerisinde savunma sanayii harcamalarının artan bir nitelik gösterdiği ve milli savunmanın altyapı yatırımlarının cari giderler arasında gösterildiği takdirde öneminin belirgin hale geleceği belirtilmiştir.⁷⁷ 1970

⁷⁶ Genel Bütçe Gelirleri verileri; Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2018. Savunma Harcamaları verileri; Financial and Economic Data Relating to NATO Defence, Defence Expenditures of NATO Countries 1949-2019 yılları arası yayınlanan raporlardan alınan verilerle oluşturulmuştur.

⁷⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), Ankara, 1968, s.21.

yılında Millî Savunma Bakanlığı Teknik Hizmetler Dairesi Başkanlığı'nın kurulması ile savunma sanayiini geliştirme çabaları ivme kazanmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1978) ise sanayileşme yürütülürken milli savunma hizmetlerinin gerektirdiği araç ve gereçler yeterli ölçüde sağlanacağı ve milli sanayileşme çabaları arasında sistemli bir bağıntı kurulacağı belirtilmiş, savunma gücünün modernleştirilmesi kalkınmanın koşullarından biri olarak benimsenmiştir. Ayrıca devletin özellikle büyük sermaye ve yüksek teknoloji gerektiren alanlarda savunma sanayiinin geliştirilmesi teşebbüslerinde bulunacağı ve özel kesimin faaliyetlerini özendirici, destekleyici ve “yöneltici” bir rol üstleneceği belirtilmiştir.⁷⁸

2.1.3. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonrası Gelişmeler

Kıbrıs Barış Harekâtı'na giden sürece kısaca baktığımızda, 1965'te Türk-Yunan ikili görüşmeleri başladıysa da ilişkiler düzelmemişti. 1967'de Yunanistan'da darbe gerçekleştirildi ve sonrasında Batı Trakya'daki Türkler üzerindeki baskılar arttı. Türk-Yunan hükümetlerinin görüşmeleri de olumlu bir sonuç doğurmadı ve 1967'de meydana gelen Kıbrıs buhranı ile iki ülke savaşın eşiğine geldi. Yunanistan'ın geri adım atmasıyla sorun yatıştırıldıktan sonra 1968 yılında görüşmelere tekrar başlandıysa da 1974 yılına kadar kayda değer bir mesafe alınamamıştı. 1974'te ise Türkiye ve Yunanistan arasında yeni bir sorun ortaya çıktı. Türkiye'nin Çandarlı isimli araştırma gemisinin Ege Denizi'ndeki uluslararası sulara ve Türkiye'ye göre Türkiye'nin kıta sahanlığı içerisinde petrol araştırmalarına başlaması üzerine Yunanistan bu suların kendi kıta sahanlığında olduğunu iddia ederek tepki gösterdi. Bu anlaşmazlık devam ederken Kıbrıs'ta Yunan cuntası tarafından darbe yapılarak Makarios iktidardan düşürüldü. Türkiye'nin bu gelişmeye tepkisi Garanti Antlaşması'nın 4. Maddesine dayanarak İngiltere ile birlikte Kıbrıs'a müdahale kararı şeklinde oldu. Dönemin başbakanı Bülent Ecevit, İngiltere ile görüşmeye Londra'ya gitti ancak İngiltere müdahaleye yanaşmadı. Bunun üzerine 20 Temmuz 1974'te Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı başlattı. Yunanistan'dan sonra ABD ve Sovyetler Birliği'nin de sert tepkisiyle karşı karşıya kalındı. Johnson Mektubu ile bozulan Türk-Amerikan ilişkilerine ikinci darbe bu harekât sonucu geldi ve 1975 yılında ABD Türkiye'ye silah ambargosu uyguladı. Bu ambargoya Türkiye'nin cevabı ise Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kuruluşu olmuştur. Sonrasında ise Türkiye, ambargonun kaldırılmaması

⁷⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), Ankara, 1973, s.297-973-998.

nedeniyle 1969 Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Antlaşması'nı yürürlükten kaldırdığını ve Türkiye'de bulunan Amerikan üs ve tesislerinin TSK'nın kontrol ve gözetimi altına alınacağını bir notayla bildirdi. Arada geçen üç yılda yumuşatma çabaları sonucu 26 Eylül 1978'de ambargo kaldırıldı.⁷⁹

Ambargo sonucunda 1978 yılında Ecevit iktidarı döneminde yeni bir “Ulusal Savunma ve Dış Politika” doktrini geliştirildi. Bu çerçevede Türkiye'nin silahlanmada tek bir kaynağa bağlı olma durumunu değiştirmek üzere İran ve Libya gibi ülkelerle silah üretim olanakları aranmış, hatta Sovyetler Birliği'nden silah alınması dahi gündeme gelmiştir. Diğer bir nokta ise aşırı silahlanma yerine komşularla iyi ilişkiler geliştirerek savunma harcamalarını azaltmaya dayanan Türkiye'nin çevresinde güvenlik kuşağı oluşturma politikasıydı. Bu doğrultuda Türkiye, Orta Doğu, Balkan, Afrika ülkeleri ve SSCB ile yakın ilişkiler kurma çabasında olmuştur. Son olarak, Kıbrıs harekâtı ve Yunanistan'la yaşanan sorunlar güvenlik algılamasında Yunanistan'ı öne çıkararak, Türkiye tehdidin “*kuzeyden (SSCB) değil, batıdan (Yunanistan)*” geldiğini savundu. Daha sonra 1980'lerde Yunanistan bunu kendine uyarlayarak asıl tehdidin Türkiye olduğunu savunacaktı. Bu doktrin ABD'yi endişelendirse de Ecevit hükümetinin kısa ömürlü olması ve 1980 darbesi sonucunda tam olarak uygulanamamıştır. Ancak bu yaklaşım milli savunma konusunda düşünsel altyapının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Savunma sanayiinin oluşturulmasında asıl gelişme Özal döneminde gerçekleşmiş ancak bu da daha çok ABD bağlantılı ve montaja dayalı olmuştur.⁸⁰

1980'lerin ilk yarısında Türkiye, dış politikasında yeniden Batı ittifakına yönelmişti. Yaşanan Türk-ABD gerginliklerinden sonra ilişkiler yumuşamaya başlamış; düzelme belirtileri gösteren Türk-Sovyet ilişkileri tekrar bozulmaya başlamıştır. 1970'lerin sonlarında meydana gelen gelişmelerin süper güçler arasındaki gerginliğin artmasına sebep olması, 1979 İran Devrimi sonucu bölgede tek Batı müttefiki olarak Türkiye'nin kalmış olması ve Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'a saldırması sonucu Batı ülkeleri nezdinde Türkiye'nin önemini arttırmıştır. ABD ile başlayan yeni ilişkilerin işareti olan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA) 29 Mart 1980'de imzalanmıştır. Bu antlaşmayla ABD İncirlik ve diğer

⁷⁹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995**, 11. Basım, İstanbul: Alkım Yayınevi, 1999, s.398-409.

⁸⁰ İlhan Uzgel, “Türkiye’de Yeni Ulusal Savunma Doktrini”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde s.674.

önemli istihbarat istasyonlarıyla birlikte 12 hayati üssü kullanmaya devam etti ve 13 tesis ise Türkiye'nin kullanımına bırakıldı. Bundan sonraki yıllarda ABD'nin Türkiye'ye sağladığı yıllık askeri yardımları 1984'te 715.000.000 dolara ulaşmış, Soğuk Savaş'ın dinmesiyle 1988'de 526.000.000 dolara inmiştir. Buna rağmen Mısır ve İsrail'den sonra Türkiye, ABD'nin en çok askeri yardım yaptığı üçüncü ülke konumundaydı. Ayrıca SEİA, teknoloji ve malzeme transferi sayesinde Türkiye'nin kendi savunma sanayisini kurmasına katkı sağlamış, bu programın en göze çarpan yanı ilk uçağını 1987'de yapmış olan ABD şirketi General Dynamics ile F-16 avcı uçağı fabrikası kurulmuştur.⁸¹

Bu atmosferde Orta Doğu'daki tehlikeye karşı ABD tarafından ortaya atılan görüşlerden biri, bölgede ABD aleyhine veya Sovyetler lehine sonuçlar meydana geldiğinde daha önceden oluşturulmuş bir *Hızlı Müdahale Gücü* veya *Çevik Kuvvet* aracılığı ile duruma müdahale edilmesiydi. Bu durum Türkiye'nin önemini arttırırken, Türkiye bu birliğe çeşitli çekinceler nedeniyle soğuk bakmıştır. Bunu izleyen dönemde, 1980'lerin ortasından itibaren ABD, Türkiye'deki bazı füze sistemlerinin ve savaş uçaklarının nükleer kapasitelerinin geliştirilmesini ve genel olarak Türkiye'nin nükleer kapasitesinin arttırılmasını istemiştir. Özellikle 1987'de imzalanan INF ile Avrupa'daki nükleer başlık taşıyan bütün orta menzilli füzelerin ortadan kaldırılması yönündeki kararlar birlikte NATO açısından bölgede olduğu düşünülen nükleer güç boşluğu Türkiye'de yeni kapasite artırımları yapılarak doldurulmak istenmiştir. Ancak Sovyetlerle ilişkileri bozmak istememesi ve esas olarak ordusunu modernize etmeye yönelmesi nedeniyle Türkiye bunları kabul etmemiştir. 1990-1991 Körfez Krizi neticesinde bölgeye yerleşen Çekiç Güç ise bu dönemde Türkiye'deki ABD/NATO askeri varlığındaki artış konusundaki en bilinen örnektir.⁸²

Dönemin bir diğer önemli gelişmelerinden olan, 1980-1988 yılları arası süren Irak-İran Savaşı'nın Türkiye güvenliği açısından önemli sonuçları olmuştur. Savaşın daha çok güney sınırında cereyan etmesi ve bu nedenle kuzeyde oluşan güç boşluğundan Kürt örgütleri faydalanmıştır. İran ve Suriye'nin bu örgütlere destekleri sonucu etkileri arttı ve sonuç olarak PKK, Türkiye'ye yapacağı eylemlerin hazırlıklarını tamamladı. Buna karşılık Türkiye Irak ile yakın ilişkiler yürütmeye başladı. 12 Eylül ertesinde Türkiye'den kaçan Türk ve

⁸¹ William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003, s.169-172.

⁸² Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikası II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze*, İstanbul: Der Yayınları, 2006, s.391-392.

Kürtlerin Ermenilerle birlikte Suriye’de faaliyet göstermeleri ise Türkiye-Suriye ilişkilerini gerginleştiren ana sorundu. Suriye’nin tüm bu destekleri nedeniyle Türkiye’nin gerekirse müdahale edileceği mesajı vermesi üzerine Suriye geri adım attı ve bu unsurlar Suriye’den Kuzey Irak’a yerleştiyse de Türkiye’nin rahatsızlığı devam etti. 1983 yılında Irak ile imzalanan “Sınır Güvenliği ve İşbirliği Antlaşması” ile hukuki altyapısı tesis edilmiş olan hareketlar, PKK’nın saldırıları üzerine başladı. Yürütülen bu harekattan sonra 1985’te Suriye ile de Sınır Güvenliği Protokolü imzalandıysa da Türkiye’nin bölgedeki sert politikaları nedeniyle Kürt hareketi özellikle 1985’ten itibaren siyasallaşmaya, kitleselleşmeye başlamıştır.⁸³ Bu tarihten itibaren PKK’nın saldırıları artarak devam etmiş, Kürt sorunu Türkiye’nin birinci gündem maddesi haline gelmiştir.

1980’lerin ikinci yarısında Türkiye, Avrupa ile darbe sonrası dondurulmuş olan ilişkileri normalleştirme çabasına girdi ve Avrupa Topluluğu’na tam üyelik başvurusu yapıldı. Fakat Yunanistan’ın engellemeleri dolayısıyla istenilen sonuç elde edilemedi. 1987’ye kadar en alt seviyede seyreden Türk-Yunan ilişkileri, bir Yunan şirketinin Taşoz Adası’nın doğusunda, yani henüz paylaşılmamış olan Ege kıta sahanlığında, petrol arama faaliyetlerine başlamasıyla iki ülke yeniden savaşın eşiğine geldi. Bu kriz iki ülkenin karşılıklı mesajları ile aşıldı ve 1988 yılında “Davos Süreci” olarak anılan “diyalog” dönemi başlatıldıysa da ilişkilerde kayda değer bir ilerleme sağlanamadı.⁸⁴

1990 yılında Irak’ın Kuveyt’i işgal etmesiyle Türkiye Irak’a yaptırımlar başlatmış ve ABD güdümlü Birleşmiş Milletler koalisyonuna destek vermiştir. Bu süreçte Irak’a olan bütün trafik durdurulmuş, Türk toprakları üzerindeki boru hatlarından petrol akışı kesilmiş ve ABD’nin İncirlik’teki hava üssünü kullanmasına izin verilmiştir. Büyük ölçüde dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın kişisel siyaseti olan bu gelişmelerle Türkiye’nin, Batı’nın Orta Doğu’daki kalesi olduğu vurgulanmak istenmiş belki de Avrupa Topluluğu’na girişi sağlayabileceği düşünülmüştür. Ancak sonuçta bu siyasi kazanımlar gerçekleşmemiş, Körfez Savaşı Türkiye için büyük miktarda maddi kayba neden olmuştur.⁸⁵

⁸³ Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II** içinde (124-148), 12. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.131-135.

⁸⁴ Gürel, s.92-94.

⁸⁵ Zürcher, s.467-469.

1992 tarihli “Türk Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi”nde iki kutuplu düzenin çöküşünün ardından oluşan yeni durumların Türkiye’nin güvenliği açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Bu belgede tehdit algılamalarında Sovyetler Birliği ve Yunanistan’ın yerini PKK ve ayrılıkçılığın aldığı görülmektedir.⁸⁶ Sonrasında 1997 yılındaki iç gelişmeler nedeniyle değişiklikler yapılarak tehdit algılamasında irtica ilk sıraya yerleşmiştir. 1990’ların başlarında Yunanistan ile sakinleşmiş olan ilişkiler 1994 yılında Ege’deki karasuları ile ilgili ve 1996’da Kardak krizi ile yeniden gerilmiştir. Türkiye her iki krizde de Yunanistan’a karşı güç destekli politikalar uygulamıştır. Kardak krizi sonrasında Türkiye’nin birden çok cephede askeri tehditlerle karşı karşıya olduğu düşüncesinin kuvvetlenmesinin yanı sıra iç politikada artan askeri ağırlık dış politikada da daha çok öne çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Türkiye Yunanistan’a karşı silahlanma çabalarında hem ateş gücü hem de manevra kabiliyetlerinin geliştirilmesi üzerine çalışmıştır. Bu dönemde İsrail’den *Popeye* füzeleri sağlanmıştır. Yine 1995’te sağlanan tanker uçakları ile TSK’nın stratejik harekât yapabilme kabiliyeti elde edilmiştir.⁸⁷ Yunanistan ile gergin ilişkilerin yanında bir rekabet de söz konusu olmuş ve 1990’lı yıllarda Türkiye askeri kapasitesini geliştirmek için yaklaşık 60 milyar dolar harcamıştır. Güneydoğu’da da PKK ile mücadelenin önemli ölçüdeki maliyetiyle birlikte savunma ve güvenlik maliyetlerinde bu dönemde belirgin bir artış görülmüştür.⁸⁸

Soğuk Savaş’ın bitimiyle meydana gelen gelişmeler ABD’nin Türkiye’ye olan yardımlarını da büyük ölçüde etkiledi. Türkiye, Körfez Savaşı’ndan sonra ABD yardımlarında artış beklentisi içerisinde olmasına rağmen bu yardımlar sınırlı kaldı. ABD’nin 1961’den itibaren sürdürdüğü *Askeri Yardım Programı*’nı (*Military Assistance Program-MAP*) 1989’da sona erdirmiş, yerini Pentagon’un yürüttüğü *Dış Askeri Finansman* (*Foreign Military Financing-FMF*) almıştı. Türkiye’nin ABD’den *Ekonomik Destek Fonu* (*Economic Support Fund-ESF*) kapsamında aldığı yardımlar da silah alımlarını finanse etmek üzere kullanılan bir kaynağa dönüşmüş, 1990’larda bu yardım miktar olarak önemsiz bir hale gelirken silah alımları büyük oranda artış göstermiştir. Bir diğer önemli gelişme ise 1993 yılında Kongre’nin NATO’ya yönelik tehdidin kalktığı gerekçesiyle Türkiye ve Yunanistan’a verilen FMS kredilerinin hibe kısmının kaldırarak tümünün krediye dönüştürülmesi ve bu kredilerde

⁸⁶ Sönmezoğlu, s. 479-480.

⁸⁷ Serhat Güvenç, “Bir Dış Politika Aracı Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri: Yetenekler ve Uygulamalar”, Faruk Sönmezoğlu (Ed.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul: Der Yayınları, 3. Basım, 2004. s.921.927.

⁸⁸ Sönmezoğlu, s.482.

uygulanan faiz oranlarının yükselmesi olmuştur. Bunun yanı sıra *Güney Kanat Yardımı* (*Southern Regional Amendment*) ve *İhtiyaç Fazlası Malzeme* (*Excess Defense Article*) kapsamında Türkiye'ye verilen askeri malzeme miktarında büyük bir artış görülmüştür.⁸⁹ ABD yardımlarında sorun yaratan gelişmelerden biri de ABD'nin Türkiye'ye yapılacak yardımları Kıbrıs ve Kürt sorunları, insan hakları ihlalleri ile ilişkilendirmesi olmuştur. Hatta buna bağlı olarak 1990'lı yılların başlarından itibaren SEİA birer yıllığına uzatılmaya başlanmıştır. Örneğin, 1994'te verilecek yardımın %10'u, Türkiye'nin Kıbrıs sorunu ve insan hakları ihlallerinde atacağı olumlu adımlara bağlanmış, Türkiye ise bunu kabul etmemiştir. Benzer durum 1996'da da gerçekleşmiş Türkiye'nin kabul etmemesi sonucu yine yardımlar kesintili olarak gerçekleşmiştir. Silah satışları konusunda da benzer sorunlar yaşanmış, Türkiye'nin ödemesini yapmış olduğu bazı silahların alımında güçlüklerle karşılaşmıştır. Özellikle Güneydoğu'da kullanılabilecek bazı silahların satışı konusunda Kongre'nin engellemelerine şahit olunmuştur.⁹⁰

1990'lı yıllardaki Türkiye-AB ilişkileri ise belirsiz ve değişken bir yol izlemiştir. 1987'de yapılan başvurunun reddedilmesinin ardından 1996'da yürürlüğe girecek Gümrük Birliği için Türkiye kararlı adımlar atmış ve iki taraf yakınlaşmaya başlamıştır. Ancak sonrasında durum tersine dönmüş, kültürel nedenlerle Türkiye'nin genişleme sürecine dahil edilmeyeceğine karar verilmiştir. Kültürel nedenlerin yanı sıra insan hakları ihlalleri de AB için kaygı oluşturan durumlardandı. Ayrıca sıklıkla dile getirilmemesine rağmen Türkiye'nin birliğe katılmasıyla AB bütçesine ağır bir yük getireceği ve işgücünün serbest dolaşımı konusunda diğer ülkelerle sorunlar yaratabileceği düşünülüyordu. Bu atmosfer 1999'da Ecevit hükümetinin göreve gelmesiyle tekrar değişmiş, sonrasında ABD'nin de desteğiyle Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye adaylık statüsü verilmiştir. Ancak tam üyelik için tamamlanması gereken Kopenhag Kriterleri kapsamındaki insan haklarına saygı gösterilmesini ve hukukun üstünlüğünü tesis eden istikrarlı demokratik kurumların sağlanması noktası Türkiye için çok problemlili bir meselelerden biriydi.⁹¹

⁸⁹ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II içinde (243-326), s.284-285.

⁹⁰ Sönmezoglu, s.505.

⁹¹ Hale, s.248-250.

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra ABD tarafından Türkiye'ye uygulanan ambargo sonucu savunma sanayiinde dışa bağımlı olmanın tehlikeleri ve savunma ihtiyaçlarını yerli imkanlarla sağlamanın önemi görülmüş ve buna göre bir yol haritası çizme çabaları başlamış, bu anlamda modern ulusal savunma sanayiinin ilk adımları bu dönemde atılmıştır. Aynı yıl Türk Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı kurulmuştur. O dönemde kamuoyunda oluşan coşku sonucu Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıflarına halk tarafından büyük oranda bağış yapılmış ve onaylanan yasalarla bu vakıfların özel gelir sağlamalarına izin verilmiştir. Yine bu vakıflar tarafından 1975 yılında ASELSAN, 1978 yılında İŞBİR, 1981'de ASPİLSAN, 1982'de HAVELSAN, 1988'de ROKETSAN gibi şirketler kurularak savunma sanayiinde yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu şirketler bugün Türk savunma sanayiinin en başarılı şirketleri haline gelmiş, dünya çapında başarılar elde etmiştir.⁹²

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983), yatırım politikaları başlığı altında savunma araçları, silah ve gereçleri imalatının geliştirileceği, bu imalatın teknoloji üretir, yeni üretim olanakları açar nitelikte olacağı belirtilmiştir. Ülkenin ekonomik ve teknolojik olanaklarını aşan savunma sanayilerinin öncelikle Türkiye'nin üye olduğu ortak güvenlik sistemleri içinde iş birliği yaparak ya da ortak yapıma dayalı olarak geliştirilmesine çalışılacağı ifadeleri yer bulmuştur. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası 1979 yılında yayınlanmış olan bu kalkınma planındaki ifadelere baktığımızda savunma sanayiinde yerli üretimin öneminin anlaşılmasının sonucu politika değişimini görmekteyiz. İmalatın geliştirilmesinin yanı sıra teknoloji üretir ve yeni üretim olanaklarını açar nitelikte olmasının hedeflenmesi bunu açıkça gösterir niteliktedir. Ayrıca ekonomik ve teknolojik olanakları aşan durumlarda yine iş birliği ve ortak üretimin tercih edileceğinin belirtilmesi yine aynı yönde ifadelerdir. Planda yer alan diğer ifadelere baktığımızda; savunma amaçlı üretimlerin mevcut kuruluşlarda sivil amaçlı üretimlerle birlikte ele alınması, kritik durumlarda gerekli görülebilecek savunma amaçlı yeni yatırımlar programlanmış, bu yeni yatırımlarda da boş kapasitelerin sivil amaçlı üretimi desteklemesi ve dışsatıma yönlendirilmesinin esas olması hedeflenmiştir. Ayrıca savunma amaçlı üretimin güvenli biçimde yürütülmesini sağlayacak kurumsal düzenlemelerin getirileceği vurgulanmıştır. Yine bu ifadelerde görüldüğü üzere kritik durumlarda yeni yatırımların programlanacağı ve bu yatırımların ekonomide yük oluşturmaması adına boş

⁹² Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, Tarihçe, <https://www.tskgv.org.tr/tr/hakkimizda/tarihce> (05 Ocak 2020).

kapasitelerin sivil amaçlı üretiminin desteklenmesi ve ekonomiye katkıda bulunması amacıyla dışsattırma yönlendirilmesinin esas alındığı belirtilmiştir. Son olarak, kurumsal düzenlemelerin getirileceği ibaresi de yerli üretimin geliştirilmesi adına önemli bir adım olarak planda yerini almıştır.⁹³

1980’li yıllara baktığımızda milli savunma sanayiinin geliştirilmesine yönelik önemli kurumsal düzenlemelerin yapılmasına ağırlık verilen bir dönem olduğunu görmekteyiz. Devlet koordinatörlüğünde, planlı bir savunma sanayii kurma konusu ilk kez 1983 yılında Milli Güvenlik Konseyi döneminde gündeme gelmiştir. Bu kapsamda atılan adımlardan ilki 10 Ekim 1983 yılında TSK’nın ihtiyacı olan her türlü mühimmat, silah araç gereç ve sistemlerinin yapımında kullanılacak hammadde ve yedek parçaları üretmek, büyük tadilat işlerini yapmak ve tedarik etmek amacıyla tüzel kişiliğe sahip faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi kuruluşu olarak Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nün kurulmasıdır.⁹⁴ Bir sonraki adım olarak mevcut mevzuat ve altyapının düzenlenme ihtiyacı gelmiştir. Bu doğrultuda modern savunma sanayiinin geliştirilmesi ve TSK’nın modernizasyonunu sağlamak amacıyla 1985 yılında 3238 sayılı kanunla Milli Savunma Bakanlığı’na bağlı Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (SAGEB) kurulmuş, sonrasında Başkanlık 1989 yılında Savunma Sanayii Müsteşarlığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Yeni bir savunma sanayii anlayışı getiren kanuna baktığımızda Savunma Sanayii Müsteşarlığı’nın görevleri arasında, İcra Komitesinin kararlarını uygulamak, mevcut savunma sanayiini ihtiyaçlara göre reorganize ve entegre etmek, yeni yatırımları teşvik ederken hedeflenen entegrasyona ve ihtiyaçlara göre yönlendirmek, yabancı sermaye ve teknoloji katkısı imkanlarını araştırmak, teşebbüsleri yönlendirerek bu konudaki devlet katılımını planlamanın yanı sıra fon kaynaklarını dikkate alarak alım programlarını ve finansman modellerini belirlemek, modern silah araç ve gereçleri araştırmak, geliştirmek, özel veya kamu kurumlarında imalatını planlamak ve fondan kredi vermekle birlikte gerektiğinde yerli ve yabancı sermayeli şirketler kurmak ve iştirak etmek sayılmıştır.

⁹³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983). Ankara, 1979, s.274-618.

⁹⁴ Karar Sayısı: KHK/101, Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğünün kurulması; 17/6/1982 tarihli ve 2680 sayılı Kanunun verdiği yetkiye dayanılarak Bakanlar Kurulunca 10/10/1983 tarihinde kararlaştırılmıştır. **RG:** 18 Kasım 1983, 18225.

Bunun yanında 3238 sayılı kanunla sistemin karar mekanizması iki önemli üst kurul olan Savunma Sanayii Yüksek Koordinasyon Kurulu (SSYKK) ve Savunma Sanayii İcra Komitesi kurulmuştur. SSYKK, Başbakanın başkanlığında yılda en az iki kez toplanır ve Bakanlar Kurulunca onaylanan genel strateji doğrultusunda planlama ve koordinasyonun sağlanmasını takip etmekle ve düzenleyici direktifler vermekle ve ayrıca Genelkurmay Başkanı tarafından hazırlanan Stratejik Hedef Planına uygun bir şekilde, fon ile tedariki öngörülmüş olan silah sistemleri ve araç-gereçlerin tedarik şeklini belirlemekle görevlidir. Savunma İcra Komitesi ise yine Başbakanın başkanlığında toplanır, komitenin genel sekreterliğini Savunma Sanayii Müsteşarı yürütür. Komitenin görevleri ise Yüksek Koordinasyon Kurulu tarafından savunma sanayiinin geliştirilmesi amacıyla belirlenmiş olan genel strateji ve ilkeler doğrultusunda karar almak, Stratejik Hedef Planı'na göre temini gerekli olan modern silah, araç-gereçlerin üretimi, yurt içinden ya da gerekli durumlarda yurt dışından tedarikini sağlama kararı almak, kamu ve özel sektörün katkısı ile savunmaya yönelik üretim tesisleri kurma olanaklarını araştırmak, yönlendirmek, modern silah, araç ve gereçlerin araştırılması, geliştirilmesi, prototip imali ve mali teşviklerin tespiti doğrultusunda Savunma Sanayii Müsteşarlığına talimat vermek, ürünlerin ihracatı konusunda kararlar almak ve savunma sanayii ile ilgili kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamaktır. Ayrıca bu kanunla birlikte gelen bir diğer önemli gelişme ise Savunma Sanayii Destekleme Fonu'nun kurulmuş olmasıdır. Kanunda belirtilen fon kaynaklarından toplanan sermaye ile savunma sanayiinin geliştirilmesi amaçlanmıştır.⁹⁵ Bu düzenlemelerle birlikte savunma sanayiinde planlı döneme girilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere kurumlar teşkil edilmiş ve bu kurumların görev ve yetkileri, uygulama plan ve programları bir çerçeveye oturtulmuştur.

Bir diğer önemli gelişme ise Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıflarının, 17 Haziran 1987 tarihinde 3388 Sayılı Yasayla birleştirilerek Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfının (TSKGV) kurulması ve 26 Eylül 1987 tarihinde faaliyete başlamasıdır. İlgili kanunda TSKGV'nin Milli Harp Sanayiinin geliştirilmesi, yeni harp sanayii dallarının kurulması, silah araç-gereçlerinin satın alınmasıyla TSK'nın savaş gücünün arttırılmasına katkıda bulunmak amacıyla kurulduğu belirtilmiştir.⁹⁶ Bu maddeye baktığımızda

⁹⁵ 7 Kasım 1985 gün ve 3238 sayılı "Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması ve 11 Temmuz 1939 Tarih ve 3670 Sayılı Milli Piyango Teşkiline Dair Kanunun İki Maddesi ile 25 Ekim 1984 Tarih ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanununun Bir Maddesinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", RG: 13 Kasım 1985, 18927.

⁹⁶ 17 Haziran 1987 gün ve 3388 sayılı "Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanunu", RG: 25 Haziran 1987, 19498.

1985 yılında kurulmuş olan Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı ile TSKGV'nin aynı amaçlara sahip olduğunu görmekteyiz. Bu durum görev çakışması nedeniyle özellikle silah, araç-gereçlerin alımında ve yeni yatırımların yapılması noktasında olumsuzluklara yol açabilecek niteliktedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000), savunma sanayii alanında ülkenin araştırma ve geliştirme yeteneğini geliştirici kamu alım politikalarının yeniden düzenlenmesi gerektiği, milli savunma sanayiini geliştirmeye yönelik girişimlerin ülkenin teknoloji yeteneğini yükseltmenin ana eksenlerinden biri olacak şekilde planlanması ve kaynak tahsisinin bu plan hedeflerine göre yapılmasının sağlanacağı ve araştırma kapasitesinden daha iyi faydalanabilmek adına araştırma ile uygulama arasındaki işbirliğini güçlendirici bir yaklaşım izlenerek kamu satın alım politikalarında yerli Ar-Ge çalışmalarını teşvik edecek düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir.⁹⁷ Bu kararlar doğrultusunda Bakanlar Kurulu tarafından 1998 yılında "Türk Savunma Sanayi Politikası ve Stratejisi Esasları" adlı bir kararname çıkarılmıştır. Kararname ile Türkiye'nin savunma sanayii politikası yerli sektörle birlikte yabancı sektöre de açık, ihracat potansiyeline ve uluslararası rekabet olanağına sahip, yeni teknolojilere adaptasyonda zorlanmayan ve teknoloji üretebilen, Türkiye ile müttefik ülkelerle dengeli bir savunma sanayii iş birliği sağlayan ve değişen politik durumlardan asgari düzeyde etkilenen ve mevcut imkanları azami ölçüde kullanan, entegre olmuş bir savunma sanayii altyapısının kurulmasını öngörülmektedir.⁹⁸

Bu gelişmelerle birlikte yerli üretimi geliştirme noktasında önemli adımlar atılmış ve hazır alımdan ortak üretime yönelen tedarik yöntemiyle birlikte bu süreçte Zırhlı Muharebe Aracı, Hafif Nakliye Uçağı, Başlangıç Eğitim Uçağı, Cougar Helikopteri gibi projeler ön plana çıkmıştır. 2000 yılıyla birlikte ana platformlarda kısmi tasarım yaklaşımına yönelik gerçekleşmiştir. 2001-2005 yılları arasını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, savunma sanayiinde yerli girdi payının arttırılması yönündeki çalışmaların devam ettiği ancak savunma sanayii ürünlerinde büyük ölçüde dışa bağımlılığın devam ettiği tespiti yapılmıştır. Yine plan içerisinde, savunma sanayiinde ihtiyaçların güvenli ve istikrarlı bir biçimde karşılamak amacıyla rekabete açık, ihracat potansiyeline sahip, teknoloji üretebilen ve ülke

⁹⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara, 1995, s.72-75.

⁹⁸ 98/11173 Sayılı Kararname, **RG**: 20 Haziran 1998, 23378.

sanayiine entegre bir yapı içinde yurtiçi üretimin güçlendirilmesi ve gerekli olan teknoloji tabanının oluşturulması öngörülmüştür.⁹⁹

Dönem içindeki savunma harcamalarına baktığımızda ise Tablo 3'te görüldüğü üzere 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra oluşan tehdit algısıyla ve savunma politikalarındaki değişime dayalı olarak savunma harcamalarında bir sonraki yıl yaklaşık iki kat artış olduğu görülmektedir. 1980'li yıllarda yine Yunanistan'la gerilim yüksekte seyretmiş, 1980-1988 yılları arası süren Irak-İran Savaşı vasıtasıyla PKK'nın eylemlerinin artması dönemin savunma harcamalarına etki eden önemli olaylarındandır.¹⁰⁰ Dönemin genel durumuna baktığımızda ise dönem sonunda savunma harcamalarının yaklaşık dokuz yüz kat arttığı görülmektedir. Bütçe gelirleri içinde savunma harcamalarının dönem ortalaması ise %24'tür. Buna ek olarak Türkiye, seksenli yılların ortasından itibaren dünyada hem oransal hem de silah ithalatı açısından en çok kaynak ayıran ülkeler arasında yer almıştır.¹⁰¹

⁹⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), Ankara, 2002, s.121-122.

¹⁰⁰ Sönmezoglu, s.444.

¹⁰¹ İlhan Uzgöl, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II** içinde (243-326), s.319.

Tablo 3: Türkiye'nin 1974-1990 Yılları Arası Savunma Harcamaları¹⁰²

Yıllar	Genel Bütçe Gelirleri (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Savunma Harcamalarının Genel Bütçe Gelirlerine Oranı (%)
1974	69.972	15.831	22
1975	105.400	30.200	29
1976	140.746	40.691	29
1977	183.637	49.790	27
1978	304.699	66.239	22
1979	515.455	93.268	18
1980	925.238	185.656	20
1981	1.420.850	313.067	22
1982	1.461.533	447.790	31
1983	2.313.957	556.738	24
1984	3.298.051	803.044	24
1985	4.578.420	1.234.347	27
1986	6.629.710	1.867.990	28
1987	9.894.322	2.476.869	25
1988	16.813.270	3.788.920	23
1989	30.209.733	7.158.471	24
1990	55.066.938	13.865.971	25

Tablo 4'te 1990 sonrası savunma harcamalarına baktığımızda ise, 1991'de SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte iki kutuplu dünyanın değişerek bölgesel güçlerin öne çıktığı yıllarda dünya genelinde savunma harcamalarında azalma eğilimi görülmesine rağmen Türkiye'nin savunma harcamalarında artışın devam ettiği gözlemlenmektedir. Buna sebep olarak, bölgesel güç olarak Türkiye'nin önemli bir merkez haline gelmesi ve coğrafi olarak bulunduğu bölgedeki istikrarsızlıklar, Suriye ve İran gibi ülkelerin füze sistemleri geliştirmeleri, Yunanistan'la silahlanma yarışına girilmesi ve PKK ile yoğun bir mücadele döneminde olunması gösterilebilir.¹⁰³ Bütçe gelirleri içinde savunma harcamalarının dönem ortalaması ise %20'dir. Ayrıca, doksanlı yıllara gelindiğinde Türkiye'nin silah envanterinin %80'ini ABD yapımı silah ve teçhizatlar oluşturmaktaydı ancak

¹⁰² Genel Bütçe Gelirleri verileri; Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2019; Savunma Harcamaları verileri; Financial and Economic Data Relating to NATO Defence, Defence Expenditures of NATO Countries 1949-2019 yılları arası yayınlanan raporlardan alınan verilerle oluşturulmuştur.

¹⁰³ İlhan Uzgöl, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II** içinde (243-326), s.287.

sonrasında çeşitli nedenlerle silah alım yerlerini çeşitlendirme yoluna gidildi. Bu sırada içeride devam eden ulusal savunma sanayii kurma çabaları sonucu Türkiye sınırlı da olsa silah ihraç edebilir konuma geldi. Ancak ortak üretim nedeniyle parça bakımından dışa bağımlılık bu yıllarda da sürmekteydi. Ek olarak Türkiye, 1999 yılında 9,5 milyar dolarlık silah alımıyla dünyada 13. sırada yer almıştır.¹⁰⁴

Tablo 4: Türkiye’nin 1991-2004 Yılları Arası Savunma Harcamaları¹⁰⁵

Yıllar	Genel Bütçe Gelirleri (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Savunma Harcamalarının Genel Bütçe Gelirlerine Oranı (%)
1991	96.372.525	23.856.518	25
1992	174.150.046	42.319.927	24
1993	350.845.430	77.716.559	22
1994	742.499.135	156.724.000	21
1995	1.387.759.990	302.864.000	22
1996	2.684.968.310	611.521.000	23
1997	5.726.931.736	1.183.327.000	21
1998	11.635.610.868	2.289.430.000	20
1999	18.657.677.076	4.167.636.000	22
2000	33.040.902.853	6.248.274.000	19
2001	50.890.481.078	8.843.915.000	17
2002	74.603.699.065	12.107.716.000	16
2003	98.558.732.547	13.553.387.000	14
2004	120.089.244.000	13.385.686.000	11

2.1.4. 2004-2019 Yılları Arası Gelişmeler

Soğuk Savaş’ın bitiminin ardından özellikle 2000’li yılların başından itibaren ABD’nin tek süper güç olarak sistemi domine ettiği ve tek kutuplu bir sistemin ortaya çıktığı

¹⁰⁴ İlhan Uzgel, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II** içinde (243-326), s.318-323.

¹⁰⁵ Genel Bütçe Gelirleri verileri; Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2018; Savunma Harcamaları verileri; Financial and Economic Data Relating to NATO Defence, Defence Expenditures of NATO Countries 1949-2019 yılları arası yayınlanan raporlardan alınan verilerle oluşturulmuştur.

düşüncesi hakimdi. Ancak sonrasındaki gelişmeler bunun tersini göstermiştir. ABD'nin Irak'ı işgalinin ilerleyen dönemlerinde ABD giderek güç ve prestij kaybetmiş ve bu sırada farklı küresel güçlerin sahneye çıkmasıyla ABD hegemonyası büyük ölçüde sarsılmıştır.¹⁰⁶ 11 Eylül saldırısı pek çok açıdan dönüm noktası olmuş bu tarihten itibaren dünya dengelerinde değişimler meydana gelmiştir.

AK Parti dönemine kadar olan süreçte Türk dış politikası genelde Batıcılık ve statükoculuktan oluşan aynı temel çizgiyi sürdürmüştür. AB ile ilişkilerde olmasa da ABD ile ilişkilerde önceki dönemlere göre daha sıkı ilişkilerde bulunulması nedeniyle aslında Batıcılık konusunda büyük sapmalar meydana geldiği söylenemez. Statükoculuk konusunda başlayan 1990'lardaki değişim ise bu dönemde iyice belirginleşmiştir. AK Parti, dış politikayı çok aktifleştirmiş, özellikle de önceki iktidarların uzak durmayı tercih ettiği Orta Doğu'da yoğun rol oynamaya girişmiştir.¹⁰⁷ Önceleri dönemin cumhurbaşkanı ve başbakanının dış politika başkanışmanlığını yapmış, 2009'da Dışışleri Bakanı olacak olan Ahmet Davutoğlu bu politikada etkili olan iki isimden biridir. Diğer isim Recep Tayyip Erdoğan'dır.

Ahmet Davutoğlu'nun 2001 yılında yazmış olduğu Stratejik Derinlik kitabında Türkiye'nin uluslararası konumunun çok boyutlu değerlendirmesi ve izlenmesi gereken politikalar konusunda öneriler bulunmaktadır.¹⁰⁸ Türkiye'nin tarih, kültür ve coğrafya eksenlerinde çok boyutlu değerlendirilerek dış politikasının üretilmesini savunan Davutoğlu, Osmanlı bakiyesine sıklıkla işaret etmektedir. Kitaba göre, uzun bir dönem stratejik teori yetersizlikleri ülkenin potansiyelini gerçekleştirmesine engel olmuş; ancak Soğuk Savaş sonrasında tarihin yol ayrımlarından biri olarak görülen bu dönemde stratejik planlamalarla birlikte bu potansiyel gerçekleşme imkanına kavuşabilecektir. Tarihi birikimi bir toplumun zaman boyutu içindeki konumunu belirleyen temel unsur olarak nitelendiren yazar, Türkiye'nin Osmanlı bakiyesine işaret ederek eski Osmanlı topraklarıyla olan ilişkilerini gözden geçirmesi gerektiğini savunmuştur. Bu açıdan AK Parti iktidarı öncesinde pek ilgilenilmeyen Orta Doğu da önemli noktalardan biridir. Sonuç olarak, kitaba göre, Türkiye sahip olduğu stratejik derinliğe uygun politikalar geliştirmeli, sert güç yerine yumuşak güç kullanılmalı ve

¹⁰⁶ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, 8. Basım, Bursa: Mkm Yayıncılık, 2009, s.174.

¹⁰⁷ Baskın Oran, "AKP ve Dış Politika", Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III** içinde (132-143), s.134.

¹⁰⁸ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, 107. Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

“Komşularla Sıfır Sorun” politikası uygulanmalıdır. Bu görüşler doğrultusunda 2000’li yılların dış politikasının belirlenmesinde Ahmet Davutoğlu üstlendiği kilit görevlerle birlikte büyük ölçüde rol oynamıştır.

AK Parti’nin iktidara geldiği dönemde hegemon güç olan ABD, bölgede düşüşe geçmişti ve Rusya da bölgede etkin değildi. Bu nedenle bölgede bir güç boşluğu vardı. Buna paralel olarak, ilk yıllarda önemli gelişmeler sağlanan ancak sonrasında çeşitli nedenlerle yine inişli çıkışlı seyreden AB ile ilişkilerin de etkisiyle, AK Parti iktidarı dikkatlerini Orta Doğu’ya çevirdi. Müslüman-Arap dünyasını ideolojik olarak kendine yakın bulan AK Parti iktidarı bu ülkelerle ekonomik ilişkilerini de büyük ölçüde geliştirme yoluna gitmiştir. Askeri bakımdan da bölgede rakipsiz olan Türkiye, Filistin konusunda aldığı tavırla da Arap halklarının gözünde yükselmiştir.¹⁰⁹

Genel olarak baktığımızda 2002-2010 yılları arasında Türkiye hem iç hem dış politikada olumlu bir tablo çizmiş ancak bu tarihten itibaren tablo tersine dönmüştür. Türkiye, 2012 sonunda neredeyse tüm komşu ülkelerle sürtüşme/çatışma halindeydi. İsrail’le yaşanan Davos krizi, alçak koltuk krizi ve Mavi Marmara kriziyle ilişkilerin kötüleşmesinin ardından İran, Irak, Ermenistan ilişkileri de bozulmuş, AB süreci donma noktasına gelmişti. Kıbrıs’ın doğalgaz çıkarmasına verilen tepki ise Kıbrıs, Yunanistan, İsrail ve Ermenistan’ı müttefik yapmıştı. 2011’de Arap Baharı protestolarının Suriye’ye sıçramasıyla çıkan iç savaş, çok yakın seyreden Türkiye-Suriye ilişkileri için bir dönüm noktası olmuş, bu tarihten itibaren Türkiye, Suriye’ye çok sert politikalar uygulamaya başlamıştır.¹¹⁰ Zaman içinde oluşan Suriye’deki terör koridorunu temizlemek ve sınır güvenliğini sağlamak üzere 24 Ağustos 2016’da başlatılan Fırat Kalkanı Harekatı 29 Mart 2017’de başarılı bir şekilde tamamlanmış, sonrasında 20 Ocak 2018’de Zeytin Dalı Harekatı başlatılmış ve 24 Mart 2018’de yine başarıyla sonlandırılmıştır. Son olarak 9 Ekim 2019’da başlatılan Barış Pınarı Harekatı bu tezin yazıldığı tarihlerde halen devam etmektedir.

2000’li yılların başından bugüne uzanan en önemli sorunlardan biri de Doğu Akdeniz-Kıbrıs açıklarında doğalgaz arama meselesidir. 2000’li yılların başındaki bilimsel çalışmalar

¹⁰⁹ Baskın Oran, “Dönemin Dış Politikası”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III** içinde (130-225), s.130-131.

¹¹⁰ Baskın Oran, “Dönemin Dış Politikası”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III** içinde (130-225), s.157-226.

sonucu Doğu Akdeniz’de zengin doğalgaz kaynaklarının varlığına ilişkin bulgular sorunun çıkış noktasını oluşturdu. Kıbrıs Cumhuriyeti 2002 yılından itibaren başta Mısır olmak üzere Lübnan, Suriye ve İsrail ile Doğu Akdeniz’de *Münhasır Ekonomik Bölge (MEB)* anlaşmaları yapmaya başladı ve Türkiye bu anlaşmaların Kıbrıs Türkleri ve Türkiye’nin haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle konuyu BM’ye taşıyarak kendi münhasır ekonomik bölge haritalarını BM’ye onaylattı. Ancak buna rağmen Kıbrıs, 2007 yılında 13 adet arama sahası ilan ederek büyük petrol şirketlerine ruhsat vermeye başladı. Buna karşı hamle olarak Türkiye, Doğu Akdeniz’deki kendi ekonomik bölgesinde TPAO’ya arama ruhsatları verdi. Parseller arasındaki ihtilaflar nedeniyle de gerginlik mevcuttu. Bu gerginlik 2010 yılından itibaren Doğu Akdeniz’de zengin hidrokarbon yataklarının keşfedilmesi ve uluslararası büyük enerji şirketlerinin bölgeye gelmesiyle daha da tırmandı. Kıbrıs ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde ABD’nin Noble ve Exxon Mobil şirketleri, İtalya’nın ENI ve Fransa’nın Total şirketleri bölgede faaliyetlerini sürdürmekte. 2018’de Exxon Mobil’in Kıbrıs’ın güney tarafındaki 10 numaralı parselde doğalgaz araması gerginliği iyice arttırdı. Bunun üzerine Türkiye, ilk sondaj gemisi olan Fatih’i Türk savaş gemilerinin korumasında Akdeniz’e çıkardı ve kendi kıta sahanlığındaki bölgelerde doğalgaz arama faaliyetlerine başladı. Sonrasında ikinci sondaj gemisi olan Yavuz da yine doğalgaz arama faaliyetleri için bölgeye gönderildi. Türkiye’nin bu hamlesi üzerine AB ve ABD’den Türkiye’nin faaliyetlerini durdurması çağrısı geldi. Türkiye bu açıklamalara üçüncü tarafların müdahalesini kabul etmeyeceğini ve Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki enerji denkleminde dışlanmasına yönelik çabalara karşı çıkacağı cevabını verdi.¹¹¹

Türk savunma sanayiindeki en büyük kırılma noktalarından biri de bu dönemde, 15 Mayıs 2004’teki Savunma Sanayii İcra Komitesi toplantısıyla birlikte meydana gelmiştir. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında toplanan komitenin aldığı kararlar sonucunda 15 milyar dolarlık modern tank, insansız hava araçları ve taarruz taktik keşif helikopteri projelerinin mevcut ihalelerinin iptal edilmesine karar verildi. Bu karar doğrultusunda söz konusu projelerin yerli firmalar ya da yerli ve yabancı ortak girişimler tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Kararlar dönemin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, dönemin Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül ve dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral

¹¹¹ BBC Türkçe, “Doğu Akdeniz-Kıbrıs Açıklarında doğalgaz arama krizi nasıl başladı, hangi ülke ne istiyor?” 10 Temmuz 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48225246> (20 Şubat 2020).

Hilmi Özkök'ün görüş birliği ile alınmıştır. Kararlara yönelik olarak yerli üretimi gerçekleştirecek firmalar ise Koç Holding'e bağlı Otocar, Nurol Makine A.Ş.'ye ait FNSS, Çukurova Grubuna ait BMC ile ASELSAN ve TUSAŞ'ın ortak veya yabancı ortak ile birlikte üretimi gerçekleştirmesi hedeflenmiştir. İnsansız hava aracı üretimi için Türk Havacılık ve Uzak Sanayii (TUSAŞ/TAI)'nin çalışmalara başlaması kararlaştırılmıştır.¹¹²

Bu gelişmeyle birlikte savunma sanayiinde yeni bir döneme girilmiştir. 2005 yılında TÜBİTAK tarafından Türkiye Araştırma Alanı Programı kapsamında “Savunma Ar-Ge Destek” ve “Uzak Ar-Ge Destek” programları başlatılmıştır. 2006 yılında hazırlanan Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)'nda savunma ve uzak teknolojilerinin öncelikli alan olarak destekleneceği belirtilmiş; milli savunma sanayiini geliştirmek amacıyla mevcut altyapı ve teknolojiden azami düzeyde yararlanan, verimliliği Ar-Ge'ye dayalı, tedariki yurtiçi teknoloji ve kabiliyet edinimini esas alan bir sistem ve mevzuatın oluşturulması hedeflenmiştir.¹¹³

Dönemin önemli gelişmelerinden biri de savunma sanayiinin geliştirilmesi ve tedarikiyle ilgili başlıca kurum olan Savunma Sanayii Müsteşarlığı tarafından 2007-2011 dönemini kapsayan bir stratejik plan hazırlanması oldu. Seksenli yıllardan itibaren devam eden yerli savunma sanayii kurma çabalarının başarıya ulaşmaması ve yerli üretimde uzun yıllar %20'nin üzerine çıkılamaması ve bu durumun oluşturduğu dışa bağımlılık nedeniyle geçmişteki olumsuz tecrübelerin yarattığı problemler bu planın hazırlanma nedenleri arasında yer almaktadır. 2004 yılından itibaren yapılan çalışmaların sonucunda ortaya çıkan bu plana göre, 2012'ye gelindiğinde yerlilik oranının %50 olması, Türk savunma sanayiinin uluslararası alanda rekabet edebilecek şekilde yapılandırılması, NATO savunma projelerindeki payını dört katına çıkarılması ve kurumsal yapının etkinleştirilmesi hedefler arasındadır.¹¹⁴

2012-2016 Stratejik Planı'nda, birinci plandaki stratejilerin gerçekleştirilme oranı %76,2 olarak tespit edilmiştir. Bu ikinci planda, savunma sanayii liginde ilk 10 ülke arasına girmek hedef olarak belirlenmiştir. Bu planda öne çıkan stratejik amaçlar sürdürülebilir ve

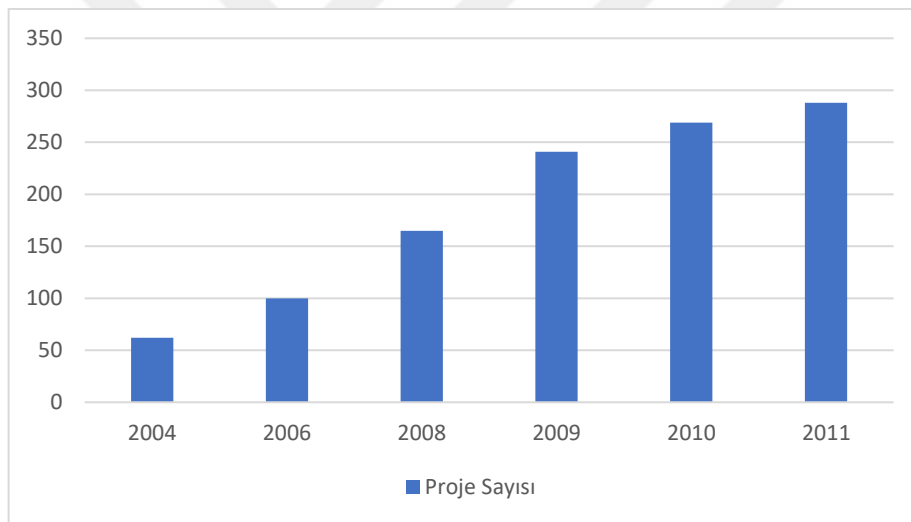
¹¹² **Yeni Şafak**, “Savunmada Milli Üretime Dönüş”, 15 Mayıs 2004, <https://www.yenisafak.com/gundem/savunmada-milli-uretime-donus-2710772> (8 Şubat 2020).

¹¹³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara, 2006, s.29,75,80.

¹¹⁴ İlhan Uzel, “Türk Savunma Sanayii ve Silah Alım/Üretim Projeleri”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt III içinde (325-330), s.325-326.

rekabetçi savunma sanayiinin mimarı olmak, TSK'yı geleceğin muharebe ortamına hazırlayacak savunma ve güvenlik teknolojilerinde yetkinlik kazanılması, paydaş memnuniyetinin esas alınarak program yönetiminde olgunluğa ulaşılması ve Müsteşarlığın kurum kimliğinin geliştirilmesi şeklindedir. Ayrıca 2009 yılından itibaren savunma sanayii firmalarının ekonomik ve mali analizlerinin yapılmaya başlandığı kaydedilmiş ve böylece sektörün gelişiminin takip edilmesi adına önemli bir adım atılmıştır.¹¹⁵ Aşağıdaki grafiklerde görüldüğü üzere sektördeki gelişmeye paralel olarak proje sayısı ve ihtiyaçların yurtiçinden karşılanma oranı yıllar içinde büyük ölçüde artış göstermektedir.

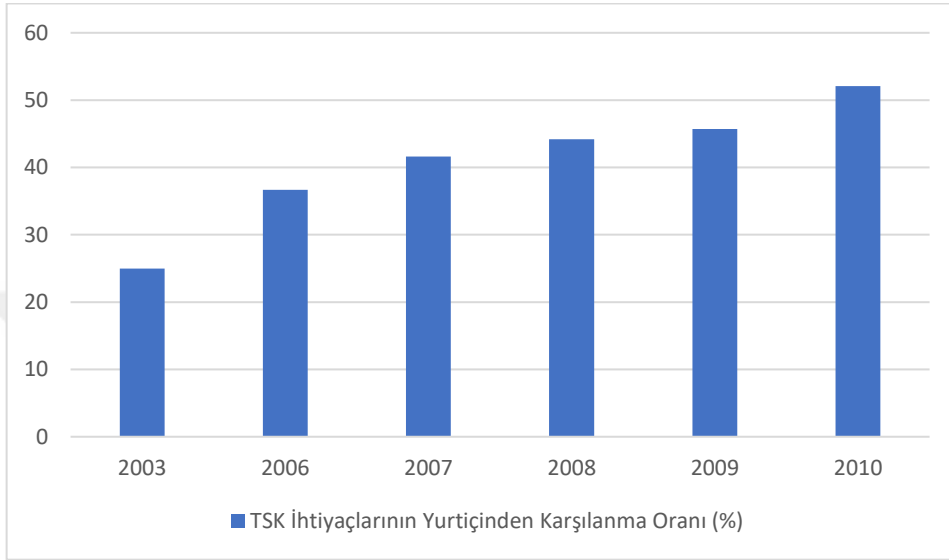
Grafik 1: SSM Tarafından Yürütülmekte Olan Proje Sayısı, 2004-2011

Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2012-2016 Stratejik Plan

¹¹⁵ Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2012-2016 Stratejik Plan, <http://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-Sanayii-Mustesarlgi-2012-2016-Stratejik-Plani.pdf> (24 Şubat 2020).

Grafik 2: TSK İhtiyaçlarının Yurtiçinden Karşılanma Oranı (%), 2003-2010

Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2012-2016 Stratejik Plan

2013 yılında kabul edilen Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018) savunma ihtiyaçlarının yerli kaynaklardan karşılanma oranının 2007 yılında %41,6 iken 2011'de %54'e yükseldiği ancak bu alanda dışa bağımlılık oranının devam ettiği ifade edilmiştir. Savunma sanayii ihtiyaçlarının karşılanmasında yerliliğin artırılması amacıyla savaş gemisi, helikopter, tank, insansız hava aracı ve uydu tasarım ve üretim projeleri yürütülmektedir. Ayrıca teknolojik ilerlemelerin sistematik bir şekilde takibini sağlamak üzere *Teknoloji Kazanımı Yol Haritası* oluşturulmuştur.¹¹⁶

2017-2021 Stratejik Planı'nda bir önceki dönem planındaki stratejik hedeflerin büyük oranda gerçekleştirildiği kaydedilmiş yeni stratejik hedefler ortaya konmuştur. Önceki planda vizyon vurgusu teknolojik üstünlük iken bu planda küresel etkinlik ve teknolojik derinlik olarak belirlenmiş; stratejik hedefler olarak ise modernizasyon projelerinde hız, kalite ve maliyet etkinliğinin sağlanması, kabiliyet kazanımı için verimlilik yönetimi, teknolojik yenilikleri

¹¹⁶ T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018, Ankara, 2013, s.88.

bilimsel birikimler ve deneyimler ile birleştirmek ve stratejik insan kaynağı ile güçlü kurumsal yönetim başlıkları olarak öne çıkmıştır.¹¹⁷

2017 yılında gerçekleştirilen bir düzenleme ile Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır. 2018 yılında ise 703 sayılı “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı olarak yeniden yapılandırılmış; 7 numaralı “Savunma Sanayii Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile de kuruluş, görev, yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir.¹¹⁸

Aralık 2017’de çıkarılan 696 sayılı KHK ile 3388 sayılı Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanununun ikinci maddesine eklenen “*Vakfa başlangıçta özgülenen mal ve haklar ile Vakfın sonradan iktisap ettiği mal ve haklar, Vakıf yetkili organının kararı ile daha yararlı olanlarla değiştirilebilir veya paraya çevrilebilir.*” fıkrası ile “*Vakıf Mütevelli Heyeti, Cumhurbaşkanı başkanlığında, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay 2 nci Başkanı, Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı ve Savunma Sanayii Müsteşarından oluşur.*” 2/A maddesi vakfın yönetiminde ciddi değişikliklere neden olmuştur. Maddenin devamında Vakıf Yönetim Kurulu’nun Mütevelli Heyet tarafından seçilen üç üyeden oluştuğu ifadesi yer alsa da bu pozisyonlara atama gerçekleştirilmemiştir.¹¹⁹ TSKGV’nin bağlı ortaklık statüsünde olan Türk savunma sanayiinin lokomotif şirketlerinin ASELSAN, TUSAŞ, HAVELSAN, ROKETSAN, İŞBİR VE ASPİLSAN’ın yönetimlerinde hem mütevelli heyet kapsamında hem de 3388 sayılı kanunun ikinci maddesine getirilen fıkra ile Cumhurbaşkanının vakfın yönetimine doğrudan etkisi söz konusu olmuştur.

24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Genel Seçimlerin ardından oluşturulan yeni sistemin ilk kabinesinin “100 Günlük İcraat Programı” olarak uygulanacak eylem planı 3 Ağustos 2018’de yayınlandı. Bu programda en geniş alan savunma sanayiine ayrılmıştır.

¹¹⁷ Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan 2017-2021, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170606155720342529.pdf (25 Şubat.2020).

¹¹⁸ 703 sayılı Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **RG:** 9 Temmuz 2018, 30473 ve 7 sayılı Savunma Sanayii Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, **RG:** 15 Temmuz 2018, 30479.

¹¹⁹ 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **RG:** 24 Aralık 2017, 30280.

Savunma Sanayii Başkanlığı'na ayrılan bölümde sözleşmeler, envantere katılma, teşvikler, proje başlatılması ve çalışmaların tamamlanması konularıyla ilgili olarak 45 madde yer almaktadır. 13 Aralık 2018'de yayınlanan "İkinci 100 Günlük İcraat Programı"nda da yine savunma sanayiine ağırlık verilmiş, Taslak Eylem Sayısı tablosunda Savunma Sanayii Başkanlığı 52 eylem sayısı ile ilk sırada yer almıştır.

Son yayınlanan 2019-2023 Stratejik Planı'ndaki verilere göre önceki stratejik planın genel gerçekleşme oranı %90 olarak hesaplanmıştır. Yerli imkân ve milli teknolojilerle harekât ve yetenek odaklı tedarik modeli oluşturmak, finansal ve beşerî kaynakların etkin yönetimini sağlamak, savunma sanayii teknolojilerinde dönüşümün bütüncül bir yaklaşımla yönetilmesi, sektörel yetkinliklerin artırılması ve sürdürülebilirliğin sağlanması ve savunma sanayii ekosistemindeki iş birliğini güçlendirerek ilgili tüm sektörlerin kalkınmasına öncülük etmek planın stratejik amaçları arasında yer almıştır. Geline nokadaki gelişmelere de yer verilen planda ifade edildiği üzere, savunma sanayiinin modernizasyonu için kurulmuş olan Savunma Sanayii Destekleme Fonu giderlerindeki artışı karşılamak üzere 2018 yılı başından itibaren uygulamaya girerek Gelir ve Kurumlar Vergisi'nin payı artırılmış, Motorlu Taşıtlar Vergisi ve Veraset İntikal Vergisinden de fona pay verilmeye başlanarak kaynakları artırılmıştır. Fon kaynak durumu ve yürütülen proje sayıları tablo ve grafikleri ise şu şekildedir;¹²⁰

Tablo 5: Savunma Sanayii Destekleme Fonu Kaynak Durumu

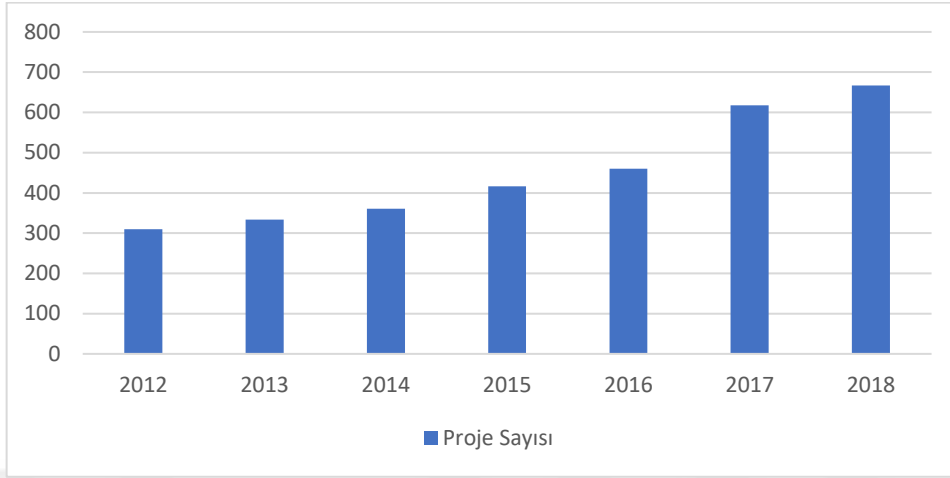
Fon Durumu	Kaynak	Eski Oran (%)	Yeni Oran (%)
Gelir ve Kurumlar Vergisi		3,5	6
Motorlu Taşıtlar Vergisi		0	20
Veraset ve İntikal Vergisi		0	25

T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı 2019-2023 Stratejik Plan

Var olan kaynaklara ek olarak hem artırım hem de sağlanan yeni kaynakların da yüksek oranda belirlenerek fona büyük bir artış sağlandığı görülmektedir.

¹²⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı 2019-2023 Stratejik Plan, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20191213172155589241.pdf (26 Şubat 2020).

Grafik 3: SSM Tarafından Yürütülmekte Olan Proje Sayısı, 2012-2018

T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı 2019-2023 Stratejik Plan

Grafikte görüldüğü üzere, savunma sanayiinde yürütülmekte olan proje sayısı sektördeki gelişmelerle birlikte artışa devam etmektedir.

Savunma ve havacılık sanayiindeki gelişmelere paralel olarak Eylül 2018’de Türkiye’nin ilk havacılık, uzay ve teknoloji festivali olan TEKNOFEST, Türkiye Teknoloji Takımı Vakfı (T3 Vakfı), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin öncülüğünde, ülkenin önemli kurum ve firmalarının destekleriyle düzenlendi. 2018’de Dünyanın en büyük ikinci havacılık festivali olan TEKNOFEST, Türkiye’nin teknoloji üreten bir topluma dönüşmesini hedeflemekle birlikte “Milli Teknoloji Hamlesi” sloganıyla yola çıktı. 560 bine yakın ziyaretçi ile beklentilerin üzerine çıkan festivalin ikincisi ise Eylül 2019’da düzenlendi. İkincisinde 1 milyon 720 bin ziyaretçi ile rekor kırarak dünyanın en büyük havacılık festivali haline geldi. Festivalle ilkokul çağından üniversiteye kadar herkesin teknolojiye ilgisinin yükseltilmesi hedefiyle Türkiye’nin teknoloji hamlesine destek verilmesi amaçlanmaktadır.¹²¹ Yapılan etkinlikler, geliştirilen ürünlerin sergilenmesi, ödüllü yarışmalarla yetenekli gençlerin desteklenmesi, girişimcilerle yatırımcıların bir araya getirilmesi açısından

¹²¹ **Hürriyet**, “2019 TEKNOFEST ne zaman başlayacak?” 3 Eylül 2019, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/2019-teknofest-ne-zaman-baslayacak-41320260> (23 Şubat 2020) ve **Sabah** “Teknofest’e Rekor Katılım” 23 Eylül 2019, <https://www.sabah.com.tr/teknokulis/haberler/2019/09/23/teknofeste-rekor-katilim> (23 Şubat 2020) ve **Hürriyet** “Selçuk Bayraktar: Herkesin Teknolojiye Olan İlgisini Yükselteceğiz”, 20 Şubat 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/selcuk-bayraktar-herkesin-teknolojiye-olan-ilgisini-yukseltecegiz-41423984> (23 Şubat 2020).

festivalin bu alanda çok önemli bir adım olduğu söylenebilir. 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi belgesinde de bir sonraki dönemde TEKNOFEST ve benzeri etkinliklerin ülke çapında yaygınlaştırılacağı ‘Teknoloji Üreten, Güçlü Türkiye’ye olan inanç ve bağlılığın perçinlenmesi hedefiyle bilim, teknoloji ve eğitimin toplumun ana gündem maddeleri arasında yer almasının sağlanacağı ifadeleri yer almıştır.¹²²

Temmuz 2019’da kabul edilen On Birinci Kalkınma Planı’nda (2019-2023) ise savunma sanayiine büyük ölçüde önem verilmiş, öncelikli gelişme alanlarından biri olarak ilan edilmiştir. Bu çerçevede savunma sanayiinin geliştirilmesine yönelik hedeflerden bazıları şöyledir¹²³:

- Savunma sanayiinde dışa bağımlılığı yerli ve milli imkanlarla asgari seviyeye düşürecek projeler hayata geçirilecektir.
- *Yerleştirme Yol Haritası* belirlenip uygulanacak ve savunma sanayiinde yerlilik oranı artırılacaktır.
- Savunma Sanayii Akademisi aracılığıyla teknolojiye olan ilgiyi artırmak amacıyla eğitim verilecektir.
- Savunma sanayii ile ilişkili alanlara yönelik mesleki ve teknik okullarda ihtiyaç analizleri yapılacak ve ihtiyaç halinde yeni okullar açılacaktır.
- KOBİ’ler dahil olmak üzere Savunma sanayiinde faaliyet gösteren bütün firmalara yönelik “Savunma Sanayii Yatırım ve Geliştirme Faaliyetlerini Destekleme Programı” kapsamında finansal destek sağlanacaktır.
- Sektördeki bütün paydaşlar arasında iş birliği, koordinasyon ve paylaşımı geliştirmek amacıyla her yıl çeşitli etkinlikler (*Savunma Sanayii Şurası, ortak akıl çalıştayları, bölgesel sanayi buluşmaları, kümelenme buluşmaları ve OSB buluşmaları*) düzenlenecektir.
- Teknolojik olarak birbirini besleyebilecek sektörler arasında çoklu kullanım yaygınlaştırılarak milli teknoloji hamlesine hız kazandırılacaktır.

¹²² T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi, 18 Eylül 2019, s.22, <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf> (23 Şubat 2020).

¹²³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Temmuz 2019, s.97-98.

- Savunma sanayiindeki kritik teknolojilerde yüzde yüz milli savunma sanayii oluşturmak ve geleceğin savaş konseptini biçimlendirme vizyonları doğrultusunda temel ve ileri teknolojiler eksenli proje ve yatırımlar gerçekleştirilecek ve desteklenecektir.

Ayrıca planda, 2023 sektör hedef verilerine yer verilmiş, sektör cirosu 26,9 milyar dolar; ihracatı 10,2 milyar dolar olarak belirlenmiştir. 2018 yılı itibariyle %65 olan savunma sanayii yerlilik oranının ise 2023 yılında %75 olacağı ön görülmüştür.

Dönemin önemli gelişmelerinden bir diğeri de S-400 ve F-35 krizleri olmuştur. Bilindiği üzere Türkiye 1990'ların ortasından itibaren Suriye, Irak ve İran'dan kaynaklanabilecek füze tehdidine karşı hava savunma sistemi edinme girişimlerinde bulunmaktadır. 2000'li yılların başından bu yana SSM'nin açtığı ihalelerde sonuç alınamamakla birlikte 2011'de Suriye'de iç savaşın başlamasıyla Türkiye'ye yönelik tehdit yeniden arttı. Bu acil gereksinimin karşılanması için NATO'dan Türkiye'ye gelen destek sonucu ABD, Hollanda ve Almanya'nın envanterlerindeki *Patriot* savunma sistemleri Türkiye'ye yerleştirildi. Bu desteğin yanında Türkiye yeni ihaleler açarak kendisine ait hava savunma sistemi arayışını hızlandırdı. Bu ihalede ABD yapımı *Patriot* sistemleri de bulunmaktaydı ancak üretici şirketin teknoloji transferine sıcak bakmaması ve sistemin görece pahalı olması nedeniyle tercih edilmemişti. İlk etapta bir Çin şirketinin sistemlerine karar verildi ancak ABD yaptırım listesinde olması ve NATO'dan gelen itirazlar neticesinde geri adım atıldı. İhale süreci tamamlanamayınca Türkiye, başta kendi savunma sistemini geliştireceğini açıkladı ancak sonrasında 2017 yılında Rusya ile S-400 hava savunma sistemleri hakkında bir sözleşme imzalandığını ilan etti. Toplam maliyeti 2,5 milyar dolar olan bu sistem için peşinatın Rusya'ya transfer edildiği, hatta bu iş birliğinin daha da geliştirilerek S-500 sistemlerinin ortak üretilebileceği açıklamalarında bulunuldu. Ancak bu açıklamaların ardından ABD ve NATO'nun çeşitli nedenlerle itirazları geldi. Türkiye bu itirazların yersiz olduğu kanaatinde olsa da uzlaşma sağlanamadı. Hatta Mart 2019'da ABD, Türkiye'nin ücretini ödediği 5. Kuşak savaş uçağı F-35'lerin Türkiye'ye yerleştirilmesi sürecinde yapılan hazırlıkların askıya alındığını ve S-400 anlaşması iptal edilmeden gönderilmeyeceğini açıkladı. Birkaç ay sonra da Türkiye'nin F-35 programından çıkarılacağı ilan edildi ve böylece F-35 krizi meydana geldi. Daha sonra Ağustos ayında S-400 teslimatlarının başlamasının ardından ABD

Patriot satış sürecini durdurdu ve teklifin geri çekildiği açıklandı. Erdoğan ise Kasım ayında şartlar uygun olduğu takdirde Türkiye'nin *Patriot* sistemini almak istediğini açıklasa da durum hala netlik kazanmadı. S-400 sistemleri ise teslimat başlamış olmasına rağmen henüz faal hale getirilmedi.¹²⁴

Tablo 6'ya baktığımızda söz konusu dönemde savunma sanayiindeki atılımın boyutlarını rakamlarla görmekteyiz. 2010 yılından sonra ciro ve ihracat rakamlarında iki kata yakın artış olduğu görülmektedir. Ar-Ge harcamalarında ise yıllar içinde çok büyük ölçüde artış yaşandığını görmekteyiz. Özellikle son yılların rakamlarına baktığımızda başarılı bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 6: 2004-2019 Dönemi Türk Savunma Sanayii Performans Verileri¹²⁵

Yıllar	Ciro (Milyon Dolar)	İhracat (Milyon Dolar)	Ar-Ge (Milyon Dolar)
2004	1.337	196	63
2005	1.591	337	78
2006	1.720	351	90
2007	2.010	615	367
2008	2.316	784	509
2009	2.319	832	505
2010	2.732	853	666
2011	4.400	1.100	672
2012	4.756	1.262	772
2013	5.076	1.569	926
2014	5.101	1.855	887
2015	4.908	1.929	904
2016	5.968	1.953	1.253
2017	6.693	1.824	1.237
2018	8.761	2.188	1.448
2019	10.884	3.068	1.672

¹²⁴ BBC Türkçe, "S-400 ve F-35: ABD ile Türkiye Arasındaki Kriz Hakkında Bilinmesi Gerekenler" 4 Nisan 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47809807> (22 Şubat 2020) ve Milliyet, "Patriot Teklifi Geri Çekildi" 24 Ağustos 2019, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/patriot-teklifi-geri-cekildi-6021512> (22 Şubat 2020) ve Anadolu Ajansı, "F-35 Krizinin Uluslararası Hukuk Boyutu" 12 Kasım 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/f-35-krizinin-uluslararasi-hukuk-boyutu/1642737> (22 Şubat 2020).

¹²⁵ Tablo verileri SASAD yıllık performans raporları ve TOBB Savunma Sanayii Sektör Meclisi 2017 Yıllık Raporu verilerinden derlenmiştir.

Dünyanın en prestijli savunma sanayii şirketleri listesi kabul edilen “Defense Top 100”de 2002 yılında Aselsan, Havelsan ve TAI/Tusaş yer almış ancak sonrasında 2008 yılına kadar hiçbir Türk şirketi listede yer almamıştır. 2008’de listeye tekrar giren Aselsan yıllar içinde yükselişini sürdürmüş, 2012’de TAI/Tusaş da yeniden listeye girmiştir. Bu iki şirketin yıllar içindeki yükselişiyle beraber 2017 yılında Roketsan, 2018’de STM ve 2019’da BMC’nin de listeye girmesiyle Defense Top 100’deki Türk şirketlerinin sayısı beşe ulaşmıştır. 2019 itibarıyla bu şirketlerin sıralaması ise Aselsan 52, TAI/Tusaş 69, STM 85, BMC 85 ve Roketsan 89 şeklindedir.¹²⁶

Tablo 7’ye baktığımızda genel bütçe gelirleri içinde savunma harcamalarının payının azaldığını görsek de savunma harcamalarının cari miktarı artan bir seyir izlemeye devam etmiştir. Dönem ortalaması %7,4’tür. 2016’dan itibaren Suriye’ye düzenlenen askeri hareketlerin savunma harcamalarındaki artışta en önemli sebeplerden biri olduğu söylenebilir.

Tablo 7: Türkiye’nin 2005-2019 Yılları Arası Savunma Harcamaları¹²⁷

Yıllar	Genel Bütçe Gelirleri (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Savunma Harcamalarının Genel Bütçe Gelirlerine Oranı (%)
2005	148.237,974	13.840	9
2006	182.577,918	16.514	9
2007	204.261,860	15.392	8
2008	226.653,106	18.755	8
2009	233.804,379	19.603	8
2010	272.775,244	21.241	8
2011	319.512,928	22.807	7
2012	362.654,794	24.956	7
2013	419.653,762	27.466	7
2014	461.450,539	29.727	6
2015	525.045,891	32.522	6
2016	608.336,187	38.203	6
2017	700.621,261	47.323	7
2018	850.728,172	68.300	8
2019	1.002.011,368	79.356 (t)	8

¹²⁶ Defense Top 100, 2000-2019 yılları verilerinden yararlanılmıştır, <https://people.defensenews.com/top-100/> (24 Şubat 2020).

¹²⁷ Genel Bütçe Gelirleri verileri; Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2018, Savunma Harcamaları verileri; Financial and Economic Data Relating to NATO Defence, Defence Expenditures of NATO Countries 1949-2019 yılları arası yayınlanan raporlardan alınan verilerle oluşturulmuştur.

Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) tarafından yayınlanan yıllık rapora göre ise 2018 yılı en çok askeri harcama yapan ülkeler arasında Türkiye, 19 milyar dolar ile 15. sıradaki yerini korudu. Sıralamasını korumasının yanında önceki yıla göre askeri harcamalarındaki %24 artışla ilk 15 ülke arasında en fazla artışa sahip ülke oldu.¹²⁸

2.2. Global Referans Çerçevesi Olarak “Yerli ve Milli”nin Sektörel Referans Çerçevesi Olarak Milli Savunma Sanayiine Yansımaları

AK Parti, iktidarının erken dönemlerinden itibaren “güçlü Türkiye”, “büyük Türkiye”, “yeni Türkiye” gibi vizyonlar ortaya koydu ve bu vizyonların gerçekleşmesine olanak sağlayacak bir “yerli ve milli” referans çerçevesi çizdi. Bu referans çerçevesini şekillendiren değerlere baktığımızda, söz konusu aktörlerin inanış sistemlerinin temeli Osmanlı döneminde Batı’nın üstünlüğünün kabul edilmesi ve Batılılaşmaya dayalı Türk modernleşmesine uzanmaktadır. Türk sağının da özünü oluşturan, Batılı uygulama ve değerlerin yerli değerlerle ikamesinin eleştirisiyle beraber yerli ve milli değerlerin korunması ve canlandırılması, Batı karşısında yenilginin kabul edilmesiyle meydana gelen özgüven eksikliğinin tamir edilmesini savunmaktadırlar. Sıklıkla iki bin yıllık devlet geleneğine atıf yapılarak Türkiye’nin köklü bir tarihsel ve kültürel geçmişe sahip olduğu vurgusu yapılır ve özellikle güçlü Osmanlı İmparatorluğu dönemi hatırlatılarak Türkiye’nin yine o dönemlerdeki gibi küresel düzeyde söz sahibi bir ülke olması gerektiği tasavvurunu ortaya koymaktadırlar. Buna göre, Türkiye uzun yıllar boyunca tarihsel, kültürel ve coğrafi potansiyelini değerlendirememiş ve bu doğrultuda bütünlüklü bir politika izleyememiş ve böylece küresel düzende etkili bir yer edinememiştir. Türkiye’nin küresel düzeyde etkili bir aktör olabilmesinin tek yolu da tarihsel, kültürel ve coğrafi unsurlarının değerlendirilerek stratejik politikalar izlenmesine bağlıdır. AK Parti modernleşmenin getirdiği yüksek teknoloji, eğitim ve şehirleşmeyi tam olarak desteklerken; özellikle 2013’ten itibaren daha yoğun bir şekilde, yerli ve milli değerlerin korunması ve

¹²⁸ SIPRI, “World military expenditure grows to \$1.8 trillion in 2018”, 29 April 2019, <https://www.sipri.org/media/press-release/2019/world-military-expenditure-grows-18-trillion-2018> (27 Şubat 2020).

canlandırılması konusundaki hassasiyetiyle modernleşme ve geleneğin sentezini savunmaktadır.

AK Parti'nin ortaya koyduğu “büyük ve güçlü Türkiye” vizyonunu, kurumsal yapılarda gerçekleştirilen düzenlemelerle vesayetin kaldırılarak milli iradenin tam olarak gerçekleştirilmesi iddiası, hizmet ve kalkınma siyaseti, dış politikadaki paradigma değişikliği ile çok boyutlu ve görece bağımsız politikaların uygulamaya geçirilmesi beslemektedir. “Büyük ve Güçlü Türkiye” ya da “yeni Türkiye”nin inşasında ise bağımsızlık vurgusuyla birlikte “yerli ve milli” politika ve pratiklerin uygulamaya geçirilmesi temel noktadır. Burada tarihsel bir göndermeyle özellikle İstanbul’un fethine ve Ayasofya imgesine referansla, içeriği hiçbir zaman tam net olmayan, Türkiye’nin bulunduğu topraklardan silinmesini ve gelişip büyümesini istemeyen ‘dış güçler’ ve bunların ülke içindeki ‘ajanları/maşaları’ nedeniyle ve *‘üç tarafı deniz, dört tarafı düşmanla çevrili’* bir ülke olma imgesiyle Türkiye’nin her alanda bağımsız, yerli ve milli politikalar izleyen bir ülke olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Dünyadaki gelişimine de paralel olarak yüksek teknolojik gelişmelerin öncelikle savunma sanayiinden başladığından hareketle, 2004 yılından itibaren Türkiye’de son 15 yılda savunma sanayii alanında bir atılım gerçekleşmiştir. Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere Türk savunma sanayiinde Osmanlı’dan devralınan belli ölçüde bir savunma sanayii ve ardından Cumhuriyet dönemiyle birlikte çok önemli atılımlar gerçekleştirildiğini ancak bu atılımların II. Dünya Savaşı ve sonrasında NATO üyeliğiyle beraber sekteye uğradığını ve Türk savunma sanayiinin uzun yıllar dışa bağımlı bir seyir izlediğini görmekteyiz. 1974 Kıbrıs Barış Harekati’nda bu dışa bağımlı oluşun zararları tecrübe edilmiş ve Özal dönemiyle özellikle kurumsal anlamda düzenlemeler yapılmış olsa da Türkiye’nin dışa bağımlılığı devam etmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra NATO üyeliğiyle birlikte Türkiye’nin dış politika tercihini Batı’dan yana kullanmasıyla Türk dış politikası uzun yıllar boyunca “Batı ve NATO merkezli” bir referans çerçevesi etrafında şekillenmiştir. Buna paralel olarak milli savunma sanayiinde de özellikle ABD ile olan silah alım ve yardımları ile “Batı ve NATO merkezli” bir referansiyel hâkim olmuştur. 1974’ten itibaren bunu tersine çevirme girişimlerinde bulunulmuşsa da beklenen boyutlarda ilerleme kaydedilememiştir. Yerli ve milli bir savunma sanayiinin oluşturulması için dönüm noktası ise 2004 yılı olmuştur. AK Parti’nin dış politika tercihleri ve ortaya koyduğu “güçlü ve büyük Türkiye” vizyonu ile yakından ilgili olarak milli savunma

sanayiinde son yıllarda bir atılım gerçekleştirilmiştir. AK Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılında %20'lerde olan TSK'nın ihtiyaçlarının yurt içinden karşılanma oranının 2019 yılı itibarıyla %65'in üzerine çıkması sektördeki değişimin somut verileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2007 Seçim Beyannamesinde Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine paralel olarak Türkiye'nin tarihi ve stratejik konumu gereği güçlü bir savunma sistemine sahip olmasının AK Parti'nin temel politikası olduğu, buna yönelik olarak atılan adımlar, gerçekleştirilen projeler sonucu 2002 yılında %25 olan TSK'nın ihtiyaçlarının yurtiçinden karşılanma oranı 2007 yılı itibarıyla %50'ye yaklaştığı ifade edilmiştir. Bir sonraki dönemde de aynı kararlılıkla yol alınacağı ve Türkiye'nin dışa bağımlılığının azaltılmasının amaçlandığı belirtilmiştir.¹²⁹ Beynamedeki bu ifadelerde Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik olarak adlandırdığı tezinin yansımalarını görmekteyiz. Global referansiyelde de gözlemlediğimiz Türkiye'nin tarihi ve stratejik konumunun göz önüne alınarak milli savunma sanayii politikalarının oluşturulması gerekliliği sektörel referansiyelin norm unsuruna; bu norm doğrultusunda oluşturulacak güçlü bir savunma sanayiinin Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltacağı ve dolayısıyla güçlü bir ülke haline geleceği hipotezi çerçevenin algoritma unsuruna işaret etmektedir.

2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesinde ise elde edilen kazanımlara paralel olarak milli savunma sanayiine daha çok yer ayrılmıştır. Önceden ithal edilmekte olan savunma sanayii ürünlerinin artık büyük çapta Türkiye'de üretildiği ve böylece hem ülkenin dışa bağımlılığının azaldığı hem de bu ürünlerin ihracatıyla ülke ekonomisine ciddi bir katkıda bulunduğu ifadeleri yer almıştır. Gerçekleşen ve yürütülen projelerle ilgili bilgiler verildikten sonra 2011'de TSK'nın ihtiyaçlarının yurtiçinden karşılanma oranını %50'ye çıkaran AK Parti iktidarının, 2023 yılında kendi milli tüfeğini, topunu, tankını, helikopterini, uçağını, insansız hava araçlarını, uydularını tasarlayan ve üreten bir Türkiye hedeflediği belirtilmiştir. Beynamede ayrıca milli savunma siyasetinin, devletin ve vatandaşların dış tehlike ve tehditlere karşı korunmasının yanında bölgesel ve küresel barış ve istikrara katkı sağlayacak şekilde yürütüldüğü ve Türkiye'nin tarihi birikimine yakışan bir vizyonla etkinliğini giderek artıran ve derinleştiren bir savunma politikasının izlenmeye devam edileceği ifade edilmiştir.¹³⁰

¹²⁹ AK Parti, 2007 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, Tanıtım ve Medya Başkanlığı, Ocak-2015, s.209-210, <https://www.akparti.org.tr/media/318777/22-temmuz-2007-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf> (27 Şubat 2020).

¹³⁰ AK Parti, 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, s.55-56,158-160.

AK Parti'nin ortaya koyduğu büyük ve güçlü Türkiye/2023 vizyonunun yüksek teknoloji gerektiren savunma sanayi ürünleri üreten bir ülke olma hedefiyle milli savunma sanayii sektörüne yansıdığını görmekteyiz. Yine devamında Türkiye'nin büyük ve köklü bir devlet geleneğine sahip olması ve uzun yıllar lider ülke rolünde olan bir devletin temsilcisi olmasından hareketle bölgesel ve küresel istikrar ve barışta da katkısının bulunması gerektiği tezi referans çerçevesinin norm unsuruna işaret etmektedir.

2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesinde, savunma sanayiinde yerlilik oranının 2015 itibariyle %55'lerin üzerine çıkarıldığı, geline bu noktayla askeri amaçların yanı sıra savunma sanayiinin ekonomik katkıdaki payı artmış ve yerli sanayinin üretim ve Ar-Ge altyapısını geliştirmek için bir fırsat yarattığı ifadeleri yer almıştır. Yine savunma sanayiinde yürütülen projelerin özetlenmesinin ardından bu projelerin tamamlanmasıyla Türkiye'nin yalnızca milli ihtiyaçlarının karşılanmış olmayacağı, savunma sanayii ihracatında da küresel düzeyde önemli bir aktör haline geleceği belirtilmiştir.¹³¹ Yüksek teknolojik gelişme gerektiren ve diğer pek çok alanın teknolojik gelişmelerinin de başlangıç noktası olan savunma sanayii sektöründe AK Parti'nin ortaya koyduğu savunma sanayii ihracatında küresel düzeyde bir yer edinme vizyonu Türkiye'nin güçlü ülke imajına ciddi ölçüde katkı sağlayan bir unsurdur.

Erdoğan, milli savunma sanayii ile ilgili söylemlerinde, iktidara geldikleri 2002 yılının savunma sanayii alanında da milat olduğunu, 2003 yılında başbakanlık görevine gelmesinden itibaren savunma sanayii çalışmalarını bizzat kendi himayesine aldığını, Ar-Ge'den üretime kadar yürütülen bütün faaliyetleri bizzat takip ve teşvik ettiğini; çünkü bunun stratejik bir mesele olduğunu, Türkiye'nin savunma sanayiinde kendi üretimini yapamaması halinde dışa bağımlılığının artacağı, yeri geldiğinde dost ülkelerin, NATO müttefikleri olunan ülkelerin geçmişte de tecrübe edildiği gibi ambargolar uygulayabileceği bu nedenle Türkiye'nin her alanda 'kendi göbeğini kendinin kesmesi gerektiğini' vurgulamaktadır. Müttefik ülkelerin bu tutumlarının arka planında da güçlü bir Türkiye istememeleri olduğunu savunmaktadır. Erdoğan'ın savunma sanayiine yönelik söylemlerindeki bu ifadeler referans çerçevesinin dört unsuruna da işaret etmektedir. Erdoğan'a göre dış güçlerin güçlü bir Türkiye istememesi güçlü bir Türk-İslam devleti istememeleri nedeniyledir. Dolayısıyla referans çerçevesinin değerler

¹³¹ AK Parti, 2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi, Tanıtım ve Medya Başkanlığı, Temmuz-2015, s.258-263, <https://www.akparti.org.tr/media/318795/7-haziran-2015-edited.pdf> (2 Mart 2020).

unsurunu Türk-İslam medeniyetine mensup olma durumu şekillendirirken; söz konusu dış güçlerin tutumu nedeniyle Türkiye'nin her alanda yerli ve milli politikalar uygulaması gerektiği çerçevenin norm unsurunu oluşturmaktadır. Bu iki unsur doğrultusunda oluşturulan politikaların uygulanması halinde de Türkiye güçlü bir ülke haline gelecek ve küresel düzende söz sahibi bir ülke olacaktır hipotezi ise referansiyelin algoritma unsuruna işaret etmektedir. Bu üç unsurun yansıması olarak öne çıkan referansiyelin imgeleri ise “yerli ve milli Türkiye” ve “Tam bağımsız Türkiye”dir.

Bir diğer nokta ise Türkiye'nin coğrafi konumunun dünyada sıcak çatışmaların en çok yaşandığı bölgede yer alıyor olmasıdır. Bu nedenle Türkiye savunma alanında kendini güvence altına almak zorundadır, aynı zamanda böylece diğer kardeş ülkelere de yardım edebilecek durumda olacaktır. Çünkü Erdoğan'a göre:

“Türkiye sadece kendi topraklarından, kendi vatandaşlarından sorumlu bir ülke değil. Bizim, tarihi ve kültürel bakımdan sorumluluk alanımız çok daha geniş, çok daha büyük. Bunun için önce kendi içimizde bir olacağız, iri olacağız, diri olacağız. Türkiye'nin uzun yıllarına ve 40 bin canına mal olan terörle mücadele dönemini hatırlayın. Bu dönemde çevremizde pek çok önemli hadise yaşanırken, biz kendi içimize kapanmış, kendi sorularımızla uğraşır halde olduğumuz için kardeşlerimize yeterince el uzatamamış, yardımcı olamamıştık. (...) Bugün Suriye'de yaşananların gerisindeki sebeplerden biri de, aslında Türkiye'nin bu gücünü, bu konumunu kırma gayesidir. Biz, Suriye içindeki çatışmaları önleyemsek de, mağdur duruma düşen tüm kardeşlerimize sahip çıkarak, kucağımızı açarak, bu oyunu, önemli ölçüde boşa çıkardık. Esed'e verilen desteğin de, DEAŞ'ın ortaya çıkartılmasının da, Irak'ta izlenen mezhepçi politikaların ısrarla desteklenmesinin de gerisinde yatan amaçlardan biri işte budur. (...) Türkiye olarak, tüm bu gelişmeler karşısında diplomasinin imkanlarını sonuna kadar kullanarak, mücadelemizi elbette yapıyoruz, yapacağız. Ama, siyasi ve diplomatik gücümüzü askeri gücümüzle tahkim etmedikçe, arzu ettiğimiz neticeyi alamayacağımızı da biliyoruz. (...) En güçlü savunmanın en güçlü silahlarla yapılacağının bilinciyle, savunma sanayinin her alanında dünyanın en iyisi olma mücadelemizi sürdüreceğiz. (...) Yeni Türkiye, savunma sanayinde, sadece kendi kendine yeten değil, tüm dostlarına, tüm kardeşlerine de yardımcı olan, onların da ihtiyaçlarını karşılayan bir Türkiye olacak.”¹³²

¹³² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Aselsan Gölbaşı Yerleşkesi Açılış Töreni'nde Yaptıkları Konuşma, 16.03.2015, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/29801/aselsan-golbasi-verleskesi-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (2 Mart 2020).

Yukarıdaki alıntıda AK Parti'nin dış politika anlayışındaki yeni-Osmanlıcılık izlerini görmekteyiz. Özellikle Osmanlı bakiyesi topraklarda AK Parti, Türkiye'nin lider bir rol oynaması gerektiğini düşünmekte, bu topraklarda barış ve istikrarın sağlanması yolunda öncü olmak istemektedir. İlk bölümde global referans çerçevesi analizinde işlendiği üzere söz konusu toprakların İslam medeniyetine ait olması sebebiyle gelen tarihsel ve kültürel bağın ön planda olduğu dış politika tercihleri yürütülmektedir. İslam coğrafyalarıyla yakın ilişkilerde bulunma tercihi referansiyelin değerler dünyasına; bu coğrafyalarla kültürel ve tarihsel bağların olduğu ve bu nedenle izlenen politikaların buna göre şekillendirilmesi gerektiği düşüncesi referansiyelin norm unsuruna işaret etmektedir. Referansiyelin algoritma unsurunda ise, tarihsel ve kültürel bağlar nedeniyle Türkiye'nin söz konusu coğrafyalarda sorumluluğunun bulunmakta olduğunu ve Türkiye AK Parti iktidarıyla birlikte güçlü ve büyük bir ülke haline geldiği için bundan rahatsız olan dış güçlerin bu coğrafyalardaki çatışmaları körüklediğini bu nedenle de Türkiye'nin sessiz kalamayacağı tezini görmekteyiz. Bunun gerçekleşebilmesi için de siyasi ve diplomatik gücün yanı sıra askeri gücün de iyi bir seviyede olması gerekmekte bu nedenle savunma sanayiinin geliştirilmesi öncelikli alan olarak belirlenmiştir. Yeni Türkiye vizyonunda da savunma sanayiinde küresel düzeyde bir yer edinme hedefi bulunmaktadır. Yüksek teknoloji gerektiren savunma sanayii sektöründe küresel düzeyde bir konuma gelme iddiası "güçlü ve büyük Türkiye" imgesine ve imajına katkı sağlayan bir vizyondur.

Erdoğan'ın söylemlerindeki bir diğer bir nokta ise, bu projeler hayata geçirilirken karşılaşılan zorluklar ve engellerdir. Erdoğan'ın genel söylemlerinde de dile getirdiği bürokratik oligarşi nedeniyle savunma sanayiinde de engellemelerle karşılaşıldığı ancak AK Parti iktidarıyla kazanılan istikrar ve güven ortamıyla birlikte bunların da aşılmaya başlandığı vurgulanmaktadır. Erdoğan, söylemlerinde milli savunma sanayiinin tarihsel gelişimine de sıklıkla vurgu yapmaktadır. Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında savunma sanayii alanında çok ciddi adımların atıldığı ancak sonrasında Tek parti döneminde (İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönem, 1939-1950) Nuri Demirağ ve Vecihi Hürkuş gibi isimlerin desteklenmek yerine engellendikleri ve bu zihniyet sayesinde savunma sanayiinde elde edilen kazanımların kaybedildiği sıklıkla tekrarlanmaktadır. Dolayısıyla, ideolojik karşıtı olarak konumlanan Tek Parti zihniyetinin global referans çerçevesine paralel olarak sektörel referans çerçevesi içerisinde de hedefte olduğunu görmekteyiz. Erken Cumhuriyet dönemindeki atılımların mimarı da yine CHP iken bunun yerine II. Dünya Savaşı sonrası süreçte meydana

gelen sektördeki gerilemenin sorumlusu olarak CHP algısının ön plana çıkarılması söz konusudur. CHP, Türkiye'nin kazanımlarının kaybedilmesine neden olmuş dolayısıyla “yerli ve milli olmayan” bir parti olarak sunulmaktadır. Son yıllarda AK Parti döneminde başlatılan sektördeki atılımın kazanımları yine tekrarlayan söylemlerle hafızalarda taze tutulma stratejisi izleniyor ve böylece AK Parti'nin yerli ve milli olduğu savının kuvvetlendirilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

2018 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi'nde¹³³, bir sonraki dönemde Ar-Ge ve yeniliğe ayrılan kaynakların artırılarak desteklerin ağırlığının ürün bazlı ticarileşmeye yönlendirileceği ve bu alandaki harcamaların katma değere dönüşümü teşvik edilerek “Milli Teknoloji Hamlesi”nin başlatılacağı açıklanmıştır. Milli Teknoloji Hamlesi'nin özünü ise yerli ve milli imkanlarla geliştirilen milli teknolojik kabiliyetlere dayalı olarak başta savunma sanayii olmak üzere Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu alanlarda üretilecek yüksek teknoloji ürünler oluşturacaktır. Bu kapsamda milliliğin anahtarı olan Ar-Ge ve yenilik alanının yeniden yapılandırılacağı ve bu alana yönelik çalışmaların teşvik edileceği açıklanmıştır.

Stratejik öneme sahip savunma sanayiinde 2004'te başlatılan ALTAY, ANKA, ATAK, BAYRAKTAR, HÜRKUŞ, MİLGEM gibi milli ve özgün üretim modeli uygulanan projelerle yalnızca yerlilik oranı %20'lerden %65'in üzerine çıkmakla kalmamış aynı zamanda bu projeler isimleriyle birlikte bir marka haline gelmiştir. Dahası insansız hava araçları gibi çok stratejik projelerde yerlilik oranı %90'ların üzerine çıkarılmıştır. Aynı zamanda bu ürünler dost ve müttefik ülkelere de ihraç edilmektedir. Bu bilgilerin yanında beynamede “Güçlü ve büyük Türkiye'nin en önemli işareti savunma sanayiinde geline bu seviyedir.” ifadesi yer almıştır. Bu alandaki teknolojik gelişmelerin diğer sektörlerle aktarılmasıyla da Türkiye'nin üretimde yüksek teknolojiye sahip ülkeler arasına girmesinin hedeflendiği belirtilmiştir. Teknolojik gelişmenin savunma sanayiinden başlayarak diğer sektörlerle de yayılacağı ve böylece Türkiye'nin küresel düzeyde bir başarıya ulaşması noktasındaki vizyonun gerçekleşmesinin işaretlerinden birinin alındığı beynamede ilan edilmiştir. AK Parti'nin yıllar öncesinden ortaya koyduğu bu vizyonun gerçekleştiğine yönelik işaretlerin alınması

¹³³ AK Parti, Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, s.198-215.

seçmen nezdinde de “yeni Türkiye’nin mimarı” ve “yerli ve milli” bir parti olması yönünden AK Parti’nin imajına olumlu katkı sağlamaktadır.

Tüm bu gelişmeler ve başlatılan “Milli Teknoloji Hamlesi” doğrultusunda 20-23 Eylül 2018’de Türkiye’nin ilk havacılık, uzay ve teknoloji festivali TEKNOFEST, Türkiye Teknoloji Takımı Vakfı (T3 Vakfı) ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi öncülüğünde İstanbul Havalimanı’nda düzenlendi. Dünyanın en büyük ikinci havacılık festivali olan TEKNOFEST’e beklenenin üzerinde, toplamda 550 binin üzerinde bir katılım gerçekleşti. İkincisi Eylül 2019’da yine T3 Vakfı ve T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı öncülüğünde Atatürk Havalimanı’nda gerçekleştirilen festivale rekor sayıda, 1 milyon 720 bin ziyaretçi katıldı ve TEKNOFEST dünyanın en büyük havacılık festivali haline geldi. Festivalde düzenlenen yarışmaların yanı sıra Türkiye’nin ürettiği savunma araçlarının gösterileri de yer aldı ve bu araçların tanıtımında TEKNOFEST büyük bir rol oynadı. Bu festivalin daha ikinci yılından alanında dünyanın en iyisi haline gelmesi “güçlü ve büyük Türkiye”, “yerli ve milli Türkiye” imgesine çok büyük katkı sağlayan bir gelişmedir. Bu festival sadece iç siyasete yansımaları açısından değil uluslararası kamuoyunda da Türkiye’nin imajına ciddi olumlu katkısı sağlamıştır. Savunma sanayiinde uzun yıllar çok büyük oranda dışa bağımlı olmuş bir ülkenin artık dünyanın en büyük havacılık, uzay ve teknoloji festivalini düzenliyor olması açıkça bir üst lige çıktığını gösteren bir gelişmedir. Savunma sanayiinde artık küresel düzeyde bir seviyeye gelinmesi ve bunun TEKNOFEST gibi büyük çaplı organizasyonlarla dünyaya duyurulması, Türkiye’ye caydırıcılık ve ulusal güvenlik konularında yarar sağlayan, dış ilişkilerde dengeleri de değiştirecek bir unsurdur.

Erdoğan TEKNOFEST 2018’de yaptığı konuşmasında günümüz dünyasında gerçek anlamda bağımsızlığın birinci şartının teknoloji geliştiren, üreten ve ihraç eden ülke konumuna ulaşmak olduğunu, son yıllarda Türkiye’nin yaşadığı olayların da bu düşüncüyü desteklediğini ve Milli Teknoloji Hamlesinin sembolü olarak nitelediği TEKNOFEST’in gençleri bu alanla ilgilenmeye teşvik edeceğini vurgulamış, ardından tarihsel gelişimine şu ifadelerle değinmiştir:

“Esasen bizim ecdadımız yıllarca kendi döneminin teknolojilerine öncülük etmiş, daha sonra liderliği ne yazık ki elinden kaçırmıştır. Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren teknoloji konusundaki geriliğinin farkına varmıştır, dönemin padişahları ve dirayetli yöneticileri bu sorunun çözümünü Batının teknolojisini ülkemize taşımakta görmüştür. Bu tercihin tabii bir sonucu olarak teknolojiyi kullanacak insan kaynağı da yine Batıda eğitilme yoluna gidilmiştir. Bugün geriye

doğru baktığımızda bu tercihin çok da isabetli olmadığını anlıyoruz. Mühendislik öğrensin diye Batıya gönderdiğimiz öğrenciler, çoğunlukla zihinleri bize yabancı fikirlerle iğfal edilmiş olarak ülkelerine dönmüşlerdir. Hâlbuki asıl olan hazır teknolojiyi almak ve onun kullanımını öğrenmek değil teknolojiyi tasarlamak, geliştirmek ve öğretmektir. Osmanlı özellikle Sultan Abdülhamid-i Sani döneminde bu istikamette birtakım adımlar atmışsa da maalesef devletin ömrü bunları tamamlamaya yetmemiştir.”¹³⁴

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere, referans çerçevesinin değerler dünyasına paralel olarak, Erdoğan Batılılaşma hareketlerine bir eleştiri getirerek, asıl olanın yerli ve milli teknolojiler tasarlamak olduğunu vurgulamış, bağımsızlığın yanında yurtdışına eğitim için gönderilen gençlerin ‘yabancı’ fikirlerle geri döndüğü eleştirisini yapmıştır. Devamında örnek olarak verdiği II. Abdülhamid döneminin ise Türk muhafazakârlarının düşüncesinde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. II. Abdülhamid, emperyalist güçlere karşı Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması için çaba göstermiş, yoğun bir sembolizm, imaj ve geleneğin icadını içeren “ben de varım politikası”yla Osmanlı’nın eski gücüne kavuşmasını amaçlayan politikalar izlemiştir.¹³⁵ Ancak II. Abdülhamid, 1909’da İttihat ve Terakki Partisi tarafından devrilmiş ve parti üyeleri imparatorluğun I. Dünya Savaşı’na girişinde ve savaşı takiben imparatorluğun çöküşünde önemli rol oynamıştır. Bu gelişme siyasal ve tarihsel kopuşun başlangıcını simgelemektedir. Çünkü Türk muhafazakarlarının düşüncesinde imparatorluğun devamı için II. Abdülhamid’in politikalarının izlenmesi gerektiği yer almaktadır.¹³⁶ Erdoğan’ın konuşmasında bu önemli politik figürü referans göstermesi ve izlediği politikaların tamamlanmasına devletin ömrünün yetmediğini belirtmesi tarihsel kopuşa işaret etmektedir. Dolayısıyla bu ifade de yerli ve milli referans çerçevesinin değerler dünyasından bağımsız değildir.

Konuşmasının devamında ise milliyetçi duygulara da dokunarak, Türkiye’nin yürüttüğü sınır içi ve ötesi operasyonların başarıyla sonuçlanmasını büyük ölçüde milli savunma sanayiinde gelinen bu düzey olduğunu vurgulamıştır. Ardından aşağıdaki alıntıda görüldüğü üzere savunma sanayiindeki gelişmelerin diğer sektörlerin gelişimine de katkı

¹³⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, TEKNOFEST İstanbul’da Yaptıkları Konuşma, 22 Eylül 2018, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/98791/teknofest-istanbul-da-yaptiklari-konusma> (5 Nisan 2020).

¹³⁵ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.24.

¹³⁶ Özışık, "The New Turkey Narrative and Public Policy Change in Turkey," s.8.

sağladığına, yerli ve milli geliştirilen bu teknolojilerin Türkiye'nin bağımsızlığını perçinlediğine ve ortaya koyulan vizyona dikkat çekmiştir:

“Son yıllarda yaşadığımız her hadise, bağımsızlıkla teknoloji ve özellikle savunma sanayi arasındaki ilişkiyi tekrar tekrar gösteriyor. Savunma sanayimiz geliştikçe orda ve yüksek teknolojiye dayalı araştırma, geliştirme ve ticari ürün faaliyetleri de hızlanmaya başladı. Bunun yanında finans teknolojilerini, sağlık teknolojilerini, enerji teknolojilerini ve diğer kritik teknolojileri yerli-milli olarak geliştirerek bağımsızlığımızı perçinlemeye çalışıyoruz. ‘Dünyanın en büyük 10 ekonomisinden biri olacağız’ derken aynı zamanda bu işin bu boyutunu da kastediyoruz.”¹³⁷

Konuşmasının devamında bu çerçevede bilim insanlarının Türkiye'ye dönmeleri konusunda bir seferberlik başlatıldığını ve Uluslararası Lider Araştırmacılar Programı hazırladıklarını açıklamış, bilim insanlarını Türkiye'de savunma sanayiinde başlatılan 1930'lardaki gibi atılım sürecine katılmaya davet etmiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere, ideolojik karşıtı olan Tek Parti döneminde sektördeki gelişmenin önünün kesildiğine atıf yapmış, önceden engellenen bilim insanı ve girişimcilere artık bu projeleri sabote eden değil projelerin önünü açan bir iktidar olduğunu söylemiştir. Ardından Türkiye'nin müttefiki olan ülkelerin bile Türkiye'ye karşı terör örgütlerine silah desteği sağladıkları örneğini vererek konuyu dış güçlere getirmiş hatta bu konuda tehditlere maruz kaldıklarını belirtmiş, böylece referansiyelin normu olan Türkiye'nin her alanda yerli ve milli politikalar uygulaması gerektiği tezini kuvvetlendiren ifadeler sarf etmiştir:

“Ne diyorlardı bize her attığımız adımda? “Boş verin, ne yapacaksınız yeni teknoloji geliştirmeyi, size en gelişmiş teknolojiyi verelim” teklifleriyle karşılaştık. Sürekli daha iyisini ucuza verme vaadiyle kandırılmak istendik. Şu insansız hava araçlarını vermediler. Ama terör örgütlerine evet görüyorsunuz, 19 bin tır silah-mühimmat gönderiyorlar. 3 bin kargo uçağıyla silah-mühimmat gönderiyorlar. Bunlar bize dost görünenler, stratejik ortak görünenler, bize bunlar bunu yapıyor. Hatta ima yoluyla Nuri Demirağların, Nuri Killigillerin akıbetiyle tehdit edildiğimiz anlar dahi oldu. Biz hiçbirine eyvallah etmedik, itibar etmedik, Allah'ın verdiği ömrü kimse kısaltamaz.”¹³⁸

¹³⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, TEKNOFEST İstanbul'da Yaptıkları Konuşma.

¹³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, TEKNOFEST İstanbul'da Yaptıkları Konuşma.

Buraya kadar olan kısımda global referans çerçevesinin sektörel olarak milli savunma sanayiine nasıl yansıdığından bahsettik. Bir sonraki bölümde sektörel işlemciler/medyatörler üzerinden sektörel çerçevenin global çerçeveye uyumu ele alınacaktır.

2.2.1. Milli Savunma Sanayii Sektörünün Referans Çerçevesi ve Global Çerçeveye Uyum

Son yıllarda hem yürütülen sınır ötesi operasyonlarla hem de elde edilen teknolojik gelişme düzeyiyle milli savunma sanayii sektörünün Türkiye gündeminde üst sıralarda yer aldığından bahsetmiştik. Dolayısıyla son yıllarda sektörden bazı isimler öne çıkmakta ve medyatör işleviyle global çerçevenin uygulayıcısı rolünde bulunmaktadır. Bu isimlerin başında da Türkiye'nin ilk yerli ve milli insansız hava araçlarını üreten Baykar Savunma'da Teknik Müdür, aynı zamanda Türkiye Teknoloji Takımı Vakfı Mütevelli Heyeti Başkanı ve TEKNOFEST Yönetim Kurulu Başkanı olan Selçuk Bayraktar gelmektedir. Sektördeki en önemli etkinliklerden birinin yönetim kurulu başkanı olması sektöre olan katkısının yanında sektörde 2018 yılından bu yana ön plana çıkmasına da sebep olmuştur. Bayraktar, söz konusu etkinlik olan TEKNOFEST'in "havacılık, uzay ve teknoloji alanlarında toplumun genelinde farkındalık oluşturmak, bu alanda çalışan gençleri desteklemek, çocukları ve gençleri geleceğin teknolojileri üzerinde araştırma yapmaya ve çalışmaya özendirmek"¹³⁹ amacıyla hayata geçirildiğini ifade etmiştir. Yine Bayraktar'ın bu konuda diğer bir konuşmasındaki ifadeleri ise şöyledir:

"Geçmişe baktığımızda biz temel bilimlerin en temelinde kurucusu olan bir medeniyetiz. El Cezeri robotik biliminin kurucusu, bugün ne kadar hesap yapıyorsak diferansiyel denklem çözmekten tutun basit aritmetik işlemlere bunların hepsini Harezmi'ye borçluyuz. Ama şunu görüyoruz havacılıkta da ilklerden medeniyetimiz, Takiyüddin rasathane kurmuş bunu maalesef kendi elimizle yıkmışız. Bunun ciddi bir paradigma dönüşümü ile yani bu teknoloji araştırıp geliştirip üretme meselesinin, buna Milli Teknoloji Hamlesi diyoruz, ancak toplumsal bir seferberlik haliyle yapılabileceğini gördük. Yani bütün toplum buna inanacak en gencinden yediden yetmişe en ihtiyarına kadar. Yüksek katma değer üretmenin bu devirde hayati olduğunu bu teknolojileri tüketmenin değil üretmenin sadece üretmek değil araştırıp geliştirip üretmenin bir toplumsal mesele olduğunu ve toplumun içinden ancak bir dip dalgası gibi çıktığında başarılı olabildiğini gördük. Bu nedenle toplumsal bir hale getirebilmek için bu mücadeleyi Türkiye Teknoloji Takımı Vakfını kurduk. (...) TEKNOFEST çocukların teknolojiyle

¹³⁹ TEKNOFEST İstanbul 2018 Almanak, <https://teknofest.org/upload/almanak-2018.pdf> (7 Nisan 2020).

tanışıp merak etmelerini sağlayacak. TEKNOFEST, havacılık, uzay ve teknoloji geliştirme araştırma meselesini tutkuya dönüştürmek amacıyla yapılmış bir etkinlik.”¹⁴⁰

Bayraktar’ın ifadelerinde görüldüğü üzere, El Cezeri, Harezmi ve Takiyüddin gibi İslam bilginlerine atıf yaparak ‘temel bilimlerin en temelinde kurucusu olan bir medeniyetiz’ ifadesi mevcut referans çerçevesinin değerler dünyasını yansıtmaktadır. Sözlerinin devamında geçmişte karşılaşılan engellemeleri Türkiye’nin bugün tekrar yaşamaması için toplumsal olarak kabul görmesi gerektiğini savunmuş T3 Vakfı’nı bu doğrultuda kurduklarını ve yine TEKNOFEST’i de bu doğrultuda, özellikle gençlerin bu alanı sevmeleri, merak etmeleri amacıyla düzenlediklerini belirtmiştir. TEKNOFEST bu anlamda, özellikle üretilen yerli ve milli teknolojilerin sergilenmesiyle vatandaşların yakından görmesi, bunlara tanık olmasıyla gurur duymasını sağlıyor ve bu alana desteği ciddi anlamda artırıyor. İlkinde de katılımın beklenenden yüksek olmasının yanı sıra ikinci festivalde rekor bir sayıya ulaşarak dünyanın en büyük havacılık, uzay ve teknoloji festivali haline gelmesi bunu kanıtlar niteliktedir.

Sektörden diğer bir isim TEI Genel Müdürü Mahmut Faruk Akşit konuyla ilgili bir konuşmasında yukarıda da bahsedilen, referansiyelin değerler dünyasına işaret eden, kökenleri Osmanlı döneminde Batı karşısında yenilginin kabulüne uzanan ardından Batılılaşma hareketlerinin başlamasının sonuçlarından biri olan özgüven eksikliğine dikkat çekmiş, TEKNOFEST’in bu olumsuzluğu giderme noktasında başarılı bir girişim olduğunu vurgulamıştır:

"TEKNOFEST özellikle genç neslin, gençlerimizin ileri teknoloji konularında teşvik edilip heyecanlandırılması ve bu konulara yönlendirilmesi açısından çok önemli bir etkinlik. TEKNOFEST’e özellikle ortaokul, lise çağından üniversite çağına kadar her kademedeki gencimiz büyük ilgi gösteriyor. Bizim insanımıza yüksek teknoloji konularında bir öz güven aşıyor. Yani yaptığımız şeyleri daha genç yaşta görüp biz bunu yaptık, daha iyisini de yaparız öz güveninin oluşmasını sağlıyor. Geçmişte ileri teknoloji ürünleri hep alınır, biz yapamayız, Türkiye’de yok, dışarıdan özellikle Batı’dan gelir mantığı vardı. Şimdi bizim yaptığımız şeyleri gençlere erkenden gösteriyoruz, yapılabildiğini görüyorlar, öz güven geliyor ve yüksek teknoloji konusunda bir heves ve bu konulara yönlendirme

¹⁴⁰ “Selçuk Bayraktar, Türkiye’nin milli teknoloji hamlesini anlattı - Hafta Sonu 16.09.2018 Pazar”, 1 sa. 3 dk. 16 Eylül 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=I4gXhOEIHiE&t=3272s> (10 Mayıs 2020).

konusunda çok iyi bir hizmet olduğunu düşünüyorum TEKNOFEST'in. Gerçekten büyük bir başarı."¹⁴¹

Sektörün önde gelen şirketlerinden olan TUSAŞ'ın Ar-Ge ve Prototip Operasyonları Başkanı Fahrettin Öztürk ile gerçekleştirdiğimiz mülakatta sektördeki politika değişimini şu ifadelerle yorumlamıştır:

“Savunma sanayii çok özel bir sektör. Burada paranız da olsa imkanlarınız da olsa çok kolay her şeyi elde edemeyebilirsiniz. Çünkü sonuçta ülkeler arasındaki ilişkiler bunu belirliyor. Ve burada artık birine bağımlı olduğunuz zaman doğal olarak da onun sözünden çıkmamanız gerekiyor. Mantık olarak diyelim ki her şeyinizde, bir ülke A ülkesine bağlıysa o ülkenin de çıkarı ve politikalarıyla ters düştüğünüz zaman size belli yaptırımlar uyguluyor. Bunların başında da savunma sanayii geliyor. Çünkü en çok etkileyen insanları savunma sanayii, diğer sektörlerde de örneğin diyelim ki gıda sektörü ile ilgili bir yaptırım uygularsa başka bir yerden rahatlıkla temin edebilirsiniz veya içeride üretmeye çalışabilirsiniz kısa sürede. Ama özellikle havacılık teknolojisi, uzay teknolojisi, savunma teknolojisi bunlar tabii çok uzun vadeli projeler. Bunları tabii kısa vadede temin etmeniz mümkün değil. Durum böyle olunca da artık diyor ki Türkiye, Türkiye'nin de etrafı biliyorsunuz ateş çemberi yani bütün ülkelerde problem var. Biz ne kadar iyi olursak olalım etrafımız problemlili olduğu için o problem bize yansıyor. Bizim de çok güçlü bir ülke savunmasına ihtiyacımız var. Bu anlamda da gerçekten de kendi özgür irademizle hareket edebilmek için, kendi politikamızı belirleyebilmek için güçlü bir savunma sanayiine ihtiyacımız var. Bundan dolayı da yatırımlar arttı, yerleştirme millileştirme ana teması altında çalışmalar devam ediyor. Tabi bizim kendi özgün ürünlerimiz arttıkça gücümüz de o nispette artıyor. Yani söz sahipliğimiz artıyor. Ama tamamen dışarıya bağılı olursanız dışarının politikalarını uygulamak zorunda kalırsınız. Tam bağımsız olursanız kendi politikalarınızı uygularsınız.”¹⁴²

Öztürk ifadelerinde, savunma sanayiinin stratejik öneme sahip bir sektör olduğunu ve ülkeler arası ilişkilerin belirleyici olduğu için politik çıkarlar ters düştüğü takdirde imkân olsa dahi bu ürünlerin temin edilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Buna ek olarak coğrafi konumunun çatışmaların yoğun olduğu bir bölgede yer alması sebebiyle Türkiye'nin çok güçlü bir ülke savunmasına ihtiyacı olduğundan hareketle bölgede bağımsız politikalar uygulayabilmek

¹⁴¹ Savunma Sanayii Dergilik, “Sektörün liderlerine sorduk: 'TEKNOFEST ne anlam ifade ediyor'”, 25 Mart 2020, <https://savunmasanayii.tergiler.com/public/tr/HaberDergilik/Sektorun-liderlerine-sorduk-TEKNOFEST-ne-anlam-ifade-ediyor> (10 Mayıs 2020).

¹⁴² Fahrettin ÖZTÜRK, -TUSAŞ Ar-Ge ve Prototip Operasyonları Başkanı- “Milli Savunma Sanayii” konulu görüşme, 24 Ocak 2020.

adına, Türkiye'nin güçlü bir savunma sanayiine ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla tam bağımsız politikalar uygulayabilmenin şartı da yerli ve milli politikalardan geçmekte ve bu politikalar uygulandıkça da ülkenin gücü o nispette artmaktadır. Öztürk'ün sektördeki politika değişimi yorumunun global referans çerçevesiyle uyumlu olduğu görülmektedir.

Sektördeki politika değişimi sonucu elde edilen kazanımların başarısı hakkında ise şu yorumlarda bulunmuştur:

“Şu anda sınır ötesi yaptığımız bütün operasyonlarda kendi yerli geliştirdiğimiz araç, gereç, sistemler, hava araçları kullanıldığı için başarımıza doğrudan etkisi var. Bugünkü geldiğimiz noktadaki başarının arkasında bu kendi ürününü geliştirme bu anlamda yerlileştirme ülke içindeki üretimle dışa bağımlılığın azaltılması çok önemli bir rol oynadı. En güzel nokta Türkiye'nin saygınlığı arttı. Türkiye kendi savunma sanayiini geliştiren, özgün ürünlere sahip ülke konumuna geliyor ki bu çok önemli bir şey. Cumhuriyet'in 100. Yılında özlenen bir tablo bu aslında. Düşünün ki her şeyi ithal ediyorsunuz bir anda bazı şeyleri siz ihraç etmeye başlıyorsunuz. İnanılmaz bir şey. İHA'ları bir düşünün mesela. Türkiye'nin bundan 30 yıl önceki veya 20 yıl önceki İHA almak için zorluklarını, yaşadığı sıkıntıları, parasını verdiği halde parçaların verilmemesini, İHA'ları uçuramamasını, insan kaybımızı, şehitlerimizi düşünün. Bugünkü geldiğimiz noktada gökyüzü Türkiye'nin ürettiği İHA'larla dolu mesela. Ve gerçekten de güvenlik güçlerimize çok ciddi destek veriyorlar. Gurur kaynağımız yani buradan olay net olarak anlaşılıyor yani.”

Alıntıda görüldüğü üzere Öztürk, Türkiye'nin bugünkü terörle mücadeledeki başarısında sektördeki gelişmenin büyük payı olduğunu vurgulamıştır. Sonrasında savunma sanayiinde elde edilen kazanımların Türkiye'nin saygınlığına, uluslararası konumda yükselmesine katkı sağladığını belirtmiştir. Devamında ise yıllarca Türkiye'nin savunma sanayiinde dışa bağımlı olması sebebiyle yaşadığı zorluklara değinmiş bugünkü tablonun Cumhuriyet'in 100. yılında özlenen bir tablo, gurur kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Öztürk'ün söylemlerinin global referans çerçevesine uyumlu olduğu görülmektedir.

Sektörden isimlerin söylemlerinden verilen bu örnekler çok daha fazla çoğaltılabilir. Özellikle son yıllarda gerçekleştirilen kurumsal düzenlemelerle birlikte sektörün direkt olarak Cumhurbaşkanlığının etki ve yönetimi altında olduğunu ve bunun da sektörel referansiyelin global referansiyeye uyumlanmasını kolaylaştırır nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

Güncel duruma baktığımızda sektörün tüm ileri gelen kurum, kuruluş ve şirketlerinin üst düzey yöneticilerinin Cumhurbaşkanının açıklamalarına paralel nitelikte söylemlerde bulunan, yerli ve milli referans çerçevesinin değerler dünyasını, vizyonunu benimsemiş dolayısıyla sektörel işlemci/medyatör rolüyle global referansiyelin taşıyıcısı konumunda oldukları şeklinde yorumlamak mümkündür.

2.2.2. Kamu Politikası Sürecinin Bir Parçası Olarak İmaj: Milli Savunma Sanayii Sektöründe İmaj Çalışmaları

Kamu politikalarının, müdahale edilmek istenilen alanda imaj ve düşünce inşasını içerdiğinden bahsetmiştik. Savunma sanayiinde uygulanan yerli ve millileştirme politikalarında imaj konusuna da büyük önem verildiğini görmekteyiz. TSKGV bünyesinde 1993 yılından itibaren iki yılda bir tekli yıllarda IDEF “Uluslararası Savunma Sanayii Fuarı” düzenlenmektedir. 2004 yılında SSİK toplantısında alınan kararlar doğrultusunda bu fuar da düzenlemeye gidilmiştir. Öncelikle fuarın organizatör şirketi ve fuar alanı değiştirilmiş; TÜYAP TÜM Fuarçılık Yapım AŞ. Organizatörlüğünde 2005 yılında yedincisi gerçekleştirilmiştir. Türk savunma sanayiinin dünyaya tanıtılmasına hizmet eden IDEF fuarları bu tarihten itibaren savunma, güvenlik, denizcilik, havacılık ve uzay sanayii alanlarında daha da önem kazanarak uluslararası tanıtım, pazarlama ve iş birliği platformu olmasının yanı sıra; katılımcı firma ve heyet sayısı ölçeğinde dünyanın en büyük dört savunma sanayii fuarından biri haline gelmiştir. 2009 yılında ise Ankara’da düzenlenen fuarın İstanbul’da düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Yıllar içinde IDEF fuarlarına katılım sağlayan yerli ve yabancı firma ve heyet üyesi sayılarında da artış meydana gelmiştir. 2003 yılında düzenlenen IDEF Fuarına 31 ülkeden 91 yerli 205 yabancı olmak üzere toplamda 296 firma ve 45 ülkeden 148 heyet üyesi katılırken; 2019’da düzenlenen 14. IDEF Fuarına 53 ülkeden 481’i yerli ve 580’i yabancı toplam 1.061 firma ve 70 ülke ve üç uluslararası kuruluştan 587 heyet üyesi katılmıştır.¹⁴³

1996 yılından itibaren iki yılda bir düzenlenen Sivil Havacılık ve Havalimanları Fuarı ve Havacılık Endüstrisi Tedarik Zinciri Platformu (İstanbul Airshow)’nun 12’ncisi 2018 yılında gerçekleştirildi. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, SSB, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, Havacılık ve Uzay Teknolojileri Genel Müdürlüğü, Devlet Hava Meydanları İşletmesi

¹⁴³ IDEF Resmi İnternet Sitesi, <http://idef.com.tr/idef-tarihce> (25 Haziran 2020).

destekleri ve Türk Hava Yolları, TUSAŞ ve TAV Havalimanları Holding'in sponsorluğunda organize edilen etkinlikte Türkiye'nin ürettiği ve proje çalışmaları devam eden insansız hava aracı, helikopter gibi yerli ve milli hava araçları sergilenmekte ve tanıtımı yapılmaktadır.¹⁴⁴

Bir diğer etkinlik, 2013 yılından itibaren Savunma Sanayii Başkanlığı desteğiyle OSTİM Savunma ve Havacılık Kümelenmesi (OSSA) tarafından düzenlenen Savunma ve Havacılıkta Endüstriyel İşbirliği Günleri (ICDDA)'dır. Askeri ve sivil havacılık ve uzay alanlarında çalışan ana sanayi ve KOBİ firmalarına yeni pazarlar bulmak, iş fırsatları ve iş ortaklıkları kurma amacıyla düzenlenen fuara 2013 yılında 22 ülkeden 220 firma katılmış, ve 2000 ikili iş görüşmesi (B2B) gerçekleştirilirken; 2016'da 33 ülkeden 200 firma katılmış ve 5400 ikili iş görüşmesi gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁵ ICDDA, sektördeki yerli ve yabancı paydaşları bir araya getirerek yeni iş olanakları yaratmasının yanında Türkiye'nin savunma sanayii alanındaki imajına da katkı sağlamaktadır.

Türk savunma, havacılık ve uzay sektöründe yerlilik oranının arttırılması ve uluslararası ölçekte rekabet edebilirliğin üst seviyelere taşınması amacıyla üyelerinin teknolojik ve sektörel yetkinliklerini geliştirmek ve aralarındaki iş birliğini destekleyerek güçlü bir ekosistem oluşturma misyonuyla 2015 yılında kurulan Türkiye'nin en büyük sanayi kümelenmesi olan SAHA İstanbul tarafından organize edilen SAHA EXPO Savunma, Havacılık ve Uzay Sanayi Fuarı 2018 yılında gerçekleştirilmiştir. İki yılda bir gerçekleştirilmesi kararlaştırılan fuarda, sektördeki üretici ve tedarikçilerin bir araya gelmesiyle birlikte meydana gelecek yeni iş birlikleri sayesinde Türkiye'nin milli teknoloji hamlesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.¹⁴⁶

Savunma Sanayii Başkanlığı ve Savunma ve Havacılık Sanayi İhracatçıları Birliği (SSI) destekleriyle organize edilen, anayurt güvenliği, sınır güvenliği, iç güvenlik ve savunma sistemleri konularında ulusal ve uluslararası tüm oyuncuları bir araya getiren konferans, ikili iş görüşmeleri (B2B) ve sergi organizasyonu olan SEDEC Savunma ve Güvenlik Fuarı ise Temmuz 2018'de gerçekleştirilmiştir. Bu etkinlikler sayesinde savunma sanayii tedarik

¹⁴⁴ **TRT Haber**, "İstanbul Airshow için gerim sayım başladı", 24 Eylül 2018, <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/istanbul-airshow-icin-geri-sayim-basladi-386117.html> (25 Haziran 2020).

¹⁴⁵ Savunma ve Havacılıkta Endüstriyel İşbirliği Günleri (ICDDA) Resmi İnternet Sitesi, <http://www.icdda.com.tr/icdda-2018-icerik-218> (26 Haziran 2020)

¹⁴⁶ SAHA EXPO Resmi İnternet Sitesi, <https://www.sahaexpo.com/hakkimizda/> (26 Haziran 2020).

zincirinde olan KOBİ'lerin büyük platform üreticileriyle iş birliğinin arttırılmasına olanak sağlanmaktadır.¹⁴⁷

İçişleri Bakanlığı himayesinde, Millî Savunma Bakanlığı, Savunma Sanayii Başkanlığı, Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Ankara Valiliği'nin destekleriyle MÜSİAD Ankara tarafından ilki 2018 yılında olmak üzere 2019 yıllarında yerli ve milli savunma sanayiinin gelişimini desteklemek ve ihracat potansiyelini arttırmak amacıyla Uluslararası Askeri Radar ve Sınır Güvenliği Zirvesi (MRBS- Military Radar Border Security) gerçekleştirildi. Yerli ve yabancı yeni iş birliklerine olanak sağlamasının yanı sıra zirvede önemli savunma sanayii projeleri sergilenmekte ve bunların tanıtımı yapılmaktadır.¹⁴⁸

Bu etkinliklerin yanında yine yukarıda yer verilen, ilki 2018 yılında düzenlenmiş olan TEKNOFEST savunma sanayiinin tanıtımı ve Türkiye'nin imajı konusunda önemli bir yere sahiptir. Ayrıca 2006 yılından itibaren her iki yılda bir havacılık ve uzay mühendisliği bölümleri, havacılık ve uzay bilimleri fakülteleri ve sivil havacılık yüksekokulları tarafından Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı düzenlenmektedir.¹⁴⁹

Ayrıca sektörün ileri gelen TUSAŞ, Roketsan, Havelsan, TEI ve Meteksan gibi şirketleri aylık veya yıllık olmak üzere sektördeki gelişmelerin yer aldığı dergiler çıkarmaktadır. 2019 yılında ise TUSAŞ Yayınları'nın ilk kitabı olan "Hayalden Gerçeğe" çıkarılmıştır. Kitapta Türkiye'nin ilk yerli eğitim uçağı olan HÜRKUŞ'un hikayesi anlatılmaktadır. Uçakta emeği geçen birçok ismin görüşleri, bu süreçte yaşanan zorluklar, projede yer alan mühendis ve teknisyenlerin duygu ve düşüncelerinin yanında bu 10 yıllık sürecin fotoğraf arşivi de bulunmaktadır.¹⁵⁰ Milli savunma sanayii gibi teknik bir alanda elde edilen başarıların her kesimden okuyucunun anlayabileceği şekilde kitap haline getirilerek yayınlanması, bu sürece toplum tarafından verilen desteğin artmasını sağlayacak bir girişimdir.

Aşağıda fotoğrafı bulunan TUSAŞ MAG dergisinin Temmuz-Ağustos 2019 sayısının kapağına baktığımızda Paris'in en önemli simgelerinden biri olan Eyfel Kulesi (Eiffel

¹⁴⁷ SEDEC Resmi İnternet Sitesi, <http://www.sedecturkey.com/etkinlik-hakkinda/1936> (28 Temmuz 2020).

¹⁴⁸ Savunma Sanayii Dergilik, "Savunma sanayii başkentte buluşuyor", 17 Eylül 2019, <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Savunma-sanayii-baskentte-bulusuyor> (28 Temmuz 2020).

¹⁴⁹ Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı Resmi İnternet Sitesi, <http://www.uhuk.org.tr/> (28 Temmuz 2020).

¹⁵⁰ Savunma Sanayii Dergilik, "Kitap: Hayalden Gerçeğe", 24.01.2020, <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Kitap-Hayalden-Gercege> (26 Ağustos 2020).

Tower)’nin tepesinde Türkiye’nin ilk yerli savaş uçağı projesi olan Milli Muharip Uçak’ın (MMU) resmedildiğini görmekteyiz.¹⁵¹ MMU, Türkiye’nin Amerika’yla devam eden F-35 krizinde F-35’e alternatif olması nedeniyle de önem arz eden bir projedir. İlk uçuşunu 2025 yılında yapması planlanan uçağın tasarımının birebir modeli ise ilk kez 2019’da dünyanın en büyük havacılık ve uzay fuarlarından olan Paris Airshow’da sergilenmiştir. Buna ek olarak Fransa, silah ihracatında dünyada dördüncü sırada yer alan en önemli askeri malzeme sağlayıcı ülkelerden biridir.¹⁵² Derginin kapağında MMU’nun Eyfel Kulesi’nin tepesinde resmedilerek “Milli Muharip Uçağımızla Paris Airshow’a Damga Vurduk” başlığıyla yer alması Türkiye’nin savunma sanayiinde küresel düzeyde bir aktör haline geldiğini simgelemektedir. Dolayısıyla “yerli ve milli Türkiye”, “büyük ve güçlü Türkiye” imgelerini de güçlendiren bir gelişmedir.

¹⁵¹ Türk Havacılık ve Uzay Sanayii MAG, Sayı.111, Temmuz-Ağustos 2019, <http://savunmasanayiidergik.com/public/images/uploads/Pdf/111.pdf> (4 Eylül 2020).

¹⁵²SIPRI, The SIPRI Top 100 Arms-Producing and Military Services Companies, 2018, https://sipri.org/sites/default/files/2019-12/1912_fs_top_100_2018.pdf (28 Ağustos 2020).

Resim 1: TUSAŞ MAG Dergi Kapağı

Aşağıdaki karikatür ise AK Parti'nin 2018 yılında yayınladığı Genel İcraat Kitabı'ndaki Milli Savunma Sanayii İcraatları bölümünden alınmıştır.¹⁵³ Türkiye'de 1946 yılından itibaren 12-18 Aralık tarihleri arasında okullarda kutlanan "Yerli Malı Haftası"nda yerli tüketimin bilinçli olarak yaygınlaştırılması ve yerli malı kullanmanın önemi vurgulanmaktadır. Karikatüre baktığımızda bir öğretmen ve öğrencinin bu haftayla ilgili

¹⁵³ AK Parti Genel İcraat Kitabı, 2018, s.891, https://www.akparti.org.tr/media/252915/genel_icraat_kitabi_cift_sayfa_2018.pdf (4 Eylül 2020).

diyalogunu görmekteyiz. Bu karikatürün, Türkiye’de geçmiş dönemlerden beri yerli üretim denilince akla sebze-meyve gibi ürünler gelirken; teknoloji üreten ve geliştiren bir ülke haline gelen Türkiye’nin artık yüksek katma değerli ürünler ürettiğini simgelediğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu karikatür “büyük ve güçlü Türkiye” imgesini güçlendiren bir görsellerden biridir.

Resim 2: Karikatür-1

Türk savunma sanayiine yöneltilen eleştirilerin başında üretilen ürünlerin motorlarının yerli olmadığı gelmektedir. Özellikle son yıllardaki gelişmelerin ardından ülkedeki muhalif kesimlerin, özellikle de CHP çevrelerinin, bu yönde eleştirileri olduğunu görmekteyiz. AK Parti’ye yakınlığı bilinen Erhan Yalvaç’ın bu eleştirileri ele aldığı bir karikatürü de aşağıda yer almaktadır.¹⁵⁴ Karikatürde Türkiye’nin terörle mücadelede kullandığı yerli uçağı ve terör unsurları resmedilmiştir. Uzun yıllar savunma sanayiinde dışa bağımlı olmuş bir ülke olan Türkiye’nin sektörde elde ettiği başarının geri plana atılmaya çalışılıp henüz yerli motor

¹⁵⁴ Erhan Yalvaç, 18 Mart 2018, <https://twitter.com/ErhanYalvac1/status/975263056925265921/photo/1> (4 Eylül 2020).

üretmeyişi üzerinden eleştirilmesinin eleştirildiğini görmekteyiz. Yıllardır terörle mücadelenin önemli gündem maddelerinden biri olduğu Türkiye için savunma sanayiindeki kayda değer gelişme büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla ülkenin ana muhalefet partisinin bu eleştirilerinin iyi niyetli bulunmadığı anlaşılmaktadır. Milli savunma sanayii gibi bir ülkenin ulusal güvenliğini ilgilendiren bir meselenin gündelik siyasetin konusu haline getirilmesinin, savunma sanayiinin uzun metrajlı bir sektör olduğu göz ardı edilerek yapılan olumsuz eleştirilerin doğru bir yaklaşım olmadığını söylemek mümkündür. Bu karikatürün de AK Parti çevreleri tarafından CHP'nin “yerli ve milli” bir duruş sergilemediği şeklindeki düşüncesini simgelediği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Resim 3: Karikatür-2

Tüm bunlara ek olarak son birkaç yılda özellikle iktidara yakınlığıyla bilinen gazetelerde milli savunma sanayiindeki gelişmeler “Savunma Sanayiinde Devler Ligine

Girdik”¹⁵⁵, “Yerli ve Milli Şahlanış”¹⁵⁶, “Savunmada Destan Yazdık”¹⁵⁷, “Savunma Sanayisinde Altın Çağ”¹⁵⁸, “Savunma Sanayii Türkiye’nin Gururu”¹⁵⁹, “Savunma Sanayii Göğsümüzü Kabarttı”¹⁶⁰, “Türkiye Savunmada Atağa Kalkıyor”¹⁶¹ gibi manşetlerle verilmektedir. Dolayısıyla bu yayın organlarının okuyucu kitlesinin zihninde “yerli ve milli Türkiye”, “büyük ve güçlü Türkiye” imgeleri güçlenmektedir.

-
- ¹⁵⁵ **Star**, “Savunma Sanayisinde Devler Ligne Girdik”, 30 Nisan 2019, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/L_20190430103148495871.jpeg (20 Haziran 2020).
- ¹⁵⁶ **Sabah**, “Yerli ve Milli Şahlanış”, 02 Mayıs 2019, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/L_20190502090722821559.jpeg (20 Haziran 2020).
- ¹⁵⁷ **Sabah**, “Savunmada Destan Yazdık”, 09 Ocak 2019, <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2019/01/09/savunmada-destan-yazdik> (20 Haziran 2020).
- ¹⁵⁸ **Sabah**, “Savunma Sanayisinde Altın Çağ”, 14 Ekim 2019, <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2019/10/14/savunma-sanayisinde-altin-cag> (20 Haziran 2020).
- ¹⁵⁹ **Yeni Akit**, “Savunma Sanayii Türkiye’nin Gururu”, 16 Ocak 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/savunma-sanayii-turkiyenin-gururu-588861.html> (20 Haziran 2020).
- ¹⁶⁰ **Yeni Şafak**, “Savunma Sanayii Göğsümüzü Kabarttı”, 31 Aralık 2018, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20181231142127002887.jpg (20 Haziran 2020).
- ¹⁶¹ **Milliyet**, “Türkiye Savunmada Atağa Kalkıyor”, 31 Ağustos 2018, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiye-savunmada-ataga-kalkiyor-2733765> (20 Haziran 2020).

SONUÇ

Türk siyasal hayatında, elde ettiği siyasi başarılarıyla ve gerçekleştirdiği dönüşümlerle AK Parti ayrı bir öneme sahiptir. İktidara geldiği 2002 yılından itibaren AK Parti uyguladığı demokratikleşme reformları, AB üyelik sürecine tam destek politikası, Kürt sorununun çözümüne yönelik girişimler ve uygulanan ekonomi politikalarının yanında hizmet ve kalkınma siyasetiyle girdiği seçimlerden oylarını arttırarak galip çıkmayı başarmıştır. İktidarının başlangıcındaki bu olumlu tablo 2013 Gezi olaylarından itibaren yön değiştirmeye başlamıştır. Gezi olaylarına giden süreçte, iktidarın toplumun modern yaşam tarzını benimsemiş kesimler üzerinde alkol kullanımının kısıtlanması, ‘dindar bir nesil istiyoruz’ söylemleri gibi belli müdahalelerde bulunma girişimi tepkiyle karşılanmış ve Erdoğan’ın olayların başından itibaren tutunduğu sert tavır protestoları ülke çapında bir hareket haline getirmiştir. Bu olaylardan itibaren hem ülke içi hem de uluslararası kamuoyunda AK Parti’nin ve özelde Erdoğan’ın reformcu kimliğinin otoriter bir kimliğe evrildiği kanaati oluşmuştur. Bu tarihten itibaren AK Parti’nin politikalarında da değişiklikler meydana gelmiştir. İktidarının ilk dönem politikaları “liberal referans çerçevesi” etrafında şekillenirken 2013 sonrası dönemde “yeni Türkiye” söylemi ile başlayan ve ilk olarak 2015 yılında söylemlerde yer bulan “yerli ve milli referans çerçevesi” hâkim olmuştur. Referans çerçevesini şekillendiren değerler dünyasının kökenleri Türk modernleşme sürecine kadar uzanmaktadır. Bu noktada AK Parti, Osmanlı Devleti’nin Batı’nın gerisinde kaldığının kabul edilmesiyle başlayan modernleşme hareketlerinde, modernleşmenin Batılı tarzda gerçekleştirilmesini eleştiren, yerli ve milli değerlerin korunmasına yönelik hassasiyetleri bulunan muhafazakâr düşünce geleneğindendir. Dini değerlerin ön planda olduğu bu geleneğin ideolojik karşıtı Batılı politika uygulamaları ve devrimleri gerçekleştiren, özellikle de katı laiklik uygulamalarıyla hedefte olan Kemalist ideoloji ve onun taşıyıcısı CHP’dir. Dolayısıyla dünyaya bakış açıları, olayları açıklama ve anlamlandırma biçimleri bu değerler tarafından şekillenmektedir. Kamu politikası süreci, karar verme süreçlerinde etkili olan aktörlerin algı ve düşüncelerinden bağımsız bir süreç değildir. Bu nedenle AK Parti’nin sahip olduğu bu düşünce geleneği aynı zamanda referans çerçevesinin değerler unsurudur. Referans çerçevesinin diğer unsurları olan normlar, algoritmalar ve imgeler de eylemleri yönlendiren ilkeler olan değerler temelinde oluşturulmaktadır.

Özellikle 2015 yılından itibaren hâkim olmaya başlayan “yerli ve milli” referans çerçevesinin son yıllarda tüm kamu politikası alanlarında belirleyici olduğunu görmekteyiz. Bu alanlardan biri yine özellikle son yıllarda gündemin üst sıralarında yer alan milli savunma sanayiidir. Türk savunma sanayii, erken Cumhuriyet döneminde bir atılım sürecinden geçmişse de sonrasında II. Dünya Savaşı ve NATO’ya üyelikle birlikte sekteye uğramış ve uzun yıllar dışa bağımlı bir seyir izlemiştir. Öyle ki AK Parti’nin iktidara geldiği 2002 tarihinde sektörde dışa bağımlılık %80 oranlarında seyretmekteydi. AK Parti’nin uyguladığı politikalarla sektörde yerli ve millileştirme hamlesi başlatılmış 2019 yılı itibariyle dışa bağımlılık oranı %30’lara kadar gerilemiştir. Kamu politikalarının global bir referans çerçevesi etrafında şekillendiğinden hareketle milli savunma sanayiinde yaşanan bu gelişmeler de AK Parti’nin global referans çerçevesinden bağımsız gelişmeler değildir. AK Parti’nin ortaya koyduğu “büyük ve güçlü Türkiye” vizyonu ve dış politika tercihleri milli savunma sanayii ile direkt olarak bağlantılıdır. Küresel düzeyde söz sahibi, dünyanın en gelişmiş 10 ekonomisinden biri olma hedefleri doğrultusunda dünyadaki gelişimine de paralel olarak teknolojik gelişmelerin savunma sanayiinden başlayıp diğer sektörlerle yayılarak toplam gelişmenin sağlanacağı görüşü bulunmaktadır. Savunma harcamaları yüksek olan Türkiye’nin bu ürünleri yerli ve milli olarak üretmesi ekonomideki savunma harcamalarının yükünü azaltacak ve sonrasında bu ürünlerin ihracatıyla ülke ekonomisine önemli oranda katkı sağlayacaktır. Teknolojik ürünlerin, savunma sanayii gibi stratejik öneme sahip ürünlerin ihracatını yapan bir ülke konumuna gelmesi Türkiye’nin uluslararası alanda prestijini de arttıran bir gelişmedir. Öte yandan yine mevcut referans çerçevesiyle yakından bağlantılı olan aktif dış politika tercihleri doğrultusunda Türkiye’nin yerli ve milli bir savunma sanayiine sahip olması bir zorunluluktur. Geçmişte de birçok örneğinin mevcut olduğu, ülkeler arası çıkarların çatıştığı durumlarda müttefik ülkelerin dahi askeri teçhizatların kullanımı noktasında kısıtlamalara, ambargolara gitmesi çok olasıdır. Türkiye’nin, ABD’nin destek verdiği bilinen PKK unsurları ile mücadelesinde, Suriye politikasında, Yunanistan’la yıllardır süregelen anlaşmazlıklar ve Yunanistan, Fransa ve İsrail’le olan Doğu Akdeniz’deki anlaşmazlıklar konusunda AK Parti’nin bağımsız politikalar uygulayabilmesinin temelinde milli savunma sanayiinde geline bu noktanın büyük payı bulunmaktadır. Hatta öyle ki 2019’da Suriye’de başlatılan Barış Pınarı Harekatı’na neredeyse tüm ülkeler tepki göstermiş, bazıları ise Türkiye’ye askeri malzemelerde ambargo uygulayacağını açıklamıştır. Ancak bu açıklama Türkiye’nin bugün savunma sanayiinde gelmiş olduğu seviye dolayısıyla operasyonun seyrinde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Politika

tercihlerinin doğruluğu veya yanlışlığı tartışmaya açık olsa da Türkiye'nin gelinen bu seviyeyle beraber dış politikada görece bağımsız politikalar uyguladığı görülmektedir. Bu dış politika tercihleri de, yine referansiyelin değerler dünyasından bağımsız olmayan, literatürde yeni Osmanlılık olarak da geçen Türkiye'nin tarihi, kültürel ve coğrafi derinliğiyle oluşturulacak stratejik politikalarla uluslararası düzende özgün bir yer edinmesi tezinden ileri gelmektedir.

AK Parti çevreleri, AK Parti yanlısı medya ve özellikle Erdoğan medyatör işleviyle bu global yerli ve milli referans çerçevesinin oluşturulmasında ve etkisinin arttırılmasında önemli rol oynamaktadır. Global çerçevenin sektörlere yayılması noktasında da fikirler ve eylemler arasında aracılık yapan sektörel işlemciler/medyatörler devreye girmektedir. Son yıllarda yapılan düzenlemelerle özellikle 2017 yılında Türk savunma sanayiinin lokomotif şirketlerinin bağlı ortaklık statüsünde olduğu TSKGV'nin müteveli heyet başkanının cumhurbaşkanı olması ve Savunma Sanayii Müsteşarlığı'nın direkt olarak cumhurbaşkanlığına bağlanması iktidarın sektörde direkt olarak etkisine yol açmıştır. Dolayısıyla sektörel işlemcilerin global çerçeve dışında hareket etmesi pek olası görünmemektedir. Sonuç olarak sektörel referans çerçevesinin global referans çerçevesine uyumlu olduğu gözlemlenmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı değişimi ve kamu politikalarındaki değişimi egemen aktörlerin bilişsel ve normatif durumları üzerinden açıklama gayreti taşımaktadır. Milli savunma sanayiinde sayısal oranlarla görülen artışın, söz konusu yerleşme ve millileşmenin teknik boyutu çalışma kapsamında bulunmamaktadır. Buna ek olarak çalışmada sadece değişimdeki egemen aktörlerin bilişsel ve normatif durumlarına yer verilmiştir. Dolayısıyla, sektördeki değişimin teknik boyutuna, oluşturulan algı ile teknolojik gelişmenin ne düzeyde uyumlu olduğuna ve muhalif kesimlerin de bakış açılarına daha derinlemesine yer verecek sonraki çalışmalara da ışık tutmaktadır. Ayrıca, AK Parti'nin kalkınma tercihleri doğrultusunda genel olarak neoliberal politikaları takip ederken neden savunma sanayiinde ulusalcı bir perspektife dönüş yaptığının daha derinlemesine analiz edilmesi yine bu noktada sonraki çalışmalara konu olabilecek tartışmaya açık bir meseledir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akgül, Aziz. **Savunma Sanayi İşletmelerinin Yapısı ve Türk Savunma Sanayi**. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1986.

Aksu, Şener ve Diğerleri. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ders Notları**. 2. Basım, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2010.

Arı, Tayyar. **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**. 8. Basım, Bursa: Mkm Yayıncılık, 2009.

Armaoğlu, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt 1-2: 1914-1995**. 11. Basım, İstanbul: Alkım Yayınevi, 1999.

Aziz, Aysel. **Siyasal İletişim**. 4. Basım, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.

Bakırezer, Güven ve Demirer, Yücel. “Ak Parti’nin Sosyal Siyaseti”, İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Drl.). **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde. 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, ss.153-178.

Bayraktar, Ulaş. “Özgün Bir Siyasal Bilim Ekolü Geliştirmek Adına Bir İlham Kaynağı Olarak Fransız Kamu Politikası Analizi Yazını”, Mete Yıldız ve Mehmet Zahid Sobacı (Drl.). **Kamu Politikası Kuram ve Uygulama** içinde. 2. Basım, Ankara: Adres Yayınları, 2015, ss. 114-128.

Bora, Tanıl. **Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**. 4.Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Bora, Tanıl. **Zamanın Kelimeleri Yeni Türkiye’nin Siyasi Dili**. 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Çiftçi, Kemal. **Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010.

Davutoğlu, Ahmet. **Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu**. 107. Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

Deringil, Selim. **Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**. 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Dye, Thomas R. **Understanding Public Policy**. Second Edition. New Jersey: Prentice-Hall Inc. Englewood Cliffs, 1975.

Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer. "Arap Devletleriyle İlişkiler". Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II** içinde. 12. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, ss.124-148.

Gürel, Şükrü Sina. **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)**. Ankara: Ümit Yayınları, 1993.

Güvenç, Serhat. "Bir Dış Politika Aracı Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri: Yetenekler ve Uygulamalar". Faruk Sönmezoğlu (Ed.), **Türk Dış Politikasının Analizi** içinde. İstanbul: Der Yayınları, 3. Basım, 2004, ss.895-933.

Hale, William. **Türk Dış Politikası (1774-2000)**. İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003.

Kalyon, Levent. "Cumhuriyet Dönemi Savunma Politikaları", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Kerestecioğlu, İnci Özkan. "Korku ve Siyaset: Türk Sağının Ezberlerini Çözümlemek", İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (Drl.). **Türk Sağ: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri** içinde. 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss.29-43.

Oran, Baskın. "Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği". Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde. 15. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.17-54.

Oran, Baskın. "1923-193: Göreli Özerklik-1". Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde. 15. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss. 239-370.

Oran, Baskın. “Dönemin Dış Politikası”. Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III** içinde. 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss. 130-225.

Ortaylı, İlber. **Türkiye’nin Yakın Tarihi**. 18. Basım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Peksarı, Derya Gonca. **NATO’nun Değişen Konsepti**. Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007.

Saraçoğlu, Cenk. “Türkiye Sağı, AKP ve Kürt Meselesi”. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan (Drl.). **Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri** içinde. 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss.243-279.

Sönmezoğlu, Faruk. **Türk Dış Politikası II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze**. İstanbul: Der Yayınları, 2006.

Taşkın, Yüksel. **Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya**. 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Uzgel, İlhan. “Türkiye’de Yeni Ulusal Savunma Doktrini”. Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I** içinde. 15. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss.674.

Uzgel, İlhan. “ABD ve NATO’yla İlişkiler”. Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II** içinde. 12. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, ss.243-326.

Uzgel, İlhan. “ABD ve NATO’yla İlişkiler”. Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III** içinde. 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, ss.249-336.

Uzgel, İlhan. “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Drl.). **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde. 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, ss. 11-39.

Yeşilyurt Nuri ve Akdevelioğlu, Atay. “AKP Döneminde Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”. İlhan Uzgöl ve Bülent Duru (Drl.). **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)** içinde. 3. Basım, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013, ss. 381-409.

Yiğitbaşı, Kübra Güran. “22 Temmuz’dan 7 Haziran’a Kampanyalar Ekseninde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AK Parti) Siyasal İletişimi”, İsmail Çağlar ve Yusuf Özkır (Ed.), **Türkiye’de Siyasal İletişim 2007-2015** içinde. Ankara: Seta Yayınları, 2015, ss.19-52.

Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**. 26. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Sürelî Yayınlar

Aktoprak, Elçin. “Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu”, Kitap İncelemesi. **Uluslararası İlişkiler**. Cilt.1, Sayı.3, Güz 2004, ss.175-185.

Çelik, Aziz. “Muhafazakâr Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik”. **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Sayı.42, 2010, ss.63-81.

Le Galès, Patrick. “Public Policy Research: Deconstructing the French Touch”. **Critical Policy Studies** Vol.5, No.2, 2011, ss. 201-207.

Muller, Pierre. “Looking back at public policy in France: A retrospective analysis of the ‘French touch’”. **French Politics**. Vol. 13, No.3, 2015.

Murinson, Alexander. ”The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”. **Middle Eastern Studies**. Vol.42, No.6, November 2006, ss.945-964.

Orhan, Gökhan. “Türkiye’de Çevre Politikaları: Değişen Söylemler, Değişmeyen Öncelikler”, **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, Sayı.19-20, 2013, ss. 1-24.

Özışık, Fethi Ufuk. "The New Turkey Narrative and Public Policy Change in Turkey,". **2nd International Conference On Public Policy**. Milan, Italy, 2015.

Özışık, Fethi Ufuk. **(draft paper)** “The Nature and Evolution of AKP's Struggle for Political and Cultural Hegemony: A Perspective of Analysis through the Narrative of "New Turkey"”.

Surel, Yves. “The Role of Cognitive and Normative Frames in Policy-making”. **Journal of European Public Policy**. Vol.7, No.4, 2000, ss.495-512.

Usta, Aydın. “Kamu Politikaları Analizine Kuramsal Bir Bakış”, **Yasama Dergisi**, Cilt.2, Sayı.24, 2013, ss.78-102.

Uzgel, İlhan ve Yaramış, Volkan. “Özal’dan Davutoğlu’na Türkiye’de Yeni Osmanlıcı Arayışlar”. **Doğudan**. Sayı 16, Mart-Nisan 2010, ss.3-31.

Diğer Yayınlar

Akdoğan, Yalçın. Muhafazakâr Demokrasi. Ankara: AK Parti Genel Merkezi Yayını, 2013, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2633> (16 Şubat 2020).

AK Parti. 2007 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi. Tanıtım ve Medya Başkanlığı, Ocak-2015. <https://www.akparti.org.tr/media/318777/22-temmuz-2007-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf> (27 Şubat 2020).

AK Parti. 12 Haziran 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi. <https://www.akparti.org.tr/media/252916/katalog.pdf> (03 Nisan 2020).

AK Parti. 2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi. Tanıtım ve Medya Başkanlığı, Temmuz-2015. <https://www.akparti.org.tr/media/318795/7-haziran-2015-edited.pdf> (2 Mart 2020).

AK Parti. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, 2018. <https://www.akparti.org.tr/media/318779/24-haziran-2018-cumhurbaskanligi-secimleri-ve-genel-secimler-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf> (10 Mayıs 2020).

AK Parti. Genel İcraatlar Kitabı. 2018, https://www.akparti.org.tr/media/252915/genel_icraat_kitabi_cift_sayfa_2018.pdf (4 Eylül 2020).

Anadolu Ajansı. “”Yeni Türkiye Yolunda” Vizyon Belgesi”, 11 Temmuz 2014. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/yeni-turkiye-yolunda-vizyon-belgesi/142296> (05 Mayıs 2020).

Anadolu Ajansı. “Beştepe'deki '15 Temmuz Şehitler Anıtı' açılışa hazır”, 15 Temmuz 2017. <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/bestepedeki-15-temmuz-sehitler-aniti-acilisa-hazir-/862048> (8 Mayıs 2020).

Anadolu Ajansı. “F-35 Krizinin Uluslararası Hukuk Boyutu”, 12 Kasım 2019. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/f-35-krizinin-uluslararasi-hukuk-boyutu/1642737> (22 Şubat 2020).

“Başbakan Davutoğlu, Büyük İstanbul Mitingi / 25 Ekim 2015”, 1 sa. 6 dk., 25 Ekim 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=-HC1OINNfJ4&t=3296s> (06 Mayıs 2020).

BBC Türkçe, “Doğu Akdeniz-Kıbrıs Açıklarında doğalgaz arama krizi nasıl başladı, hangi ülke ne istiyor?”, 10 Temmuz 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48225246> (20 Şubat 2020).

BBC Türkçe. “S-400 ve F-35: ABD ile Türkiye Arasındaki Kriz Hakkında Bilinmesi Gerekenler”, 4 Nisan 2019. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47809807> (22 Şubat 2020).

CNN Türk. “15 Temmuz Şehitler Anıtı bugün açıldı.”, 17 Temmuz 2017. <https://www.cnnturk.com/turkiye/15-temmuz-sehitler-aniti-bugun-acildi-iste-anitin-ozellikleri?page=1>. (8 Mayıs 2020).

Defense Top 100, <https://people.defensenews.com/top-100/> (24 Şubat 2020).

Deutsche Welle. “Türkiye’yi sarsan beş ay: 7 Haziran-1 Kasım 2015”, 28 Ağustos 2019. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyeyi-sarsan-be%C5%9F-ay-7-haziran-1-kas%C4%B1m-2015/a-50204527> (5 Mayıs 2020).

Erhan Yalvaç, 18 Mart 2018, <https://twitter.com/ErhanYalvac1/status/975263056925265921/photo/1> (4 Eylül 2020).

Fahrettin ÖZTÜRK, -TUSAŞ Ar-Ge ve Prototip Operasyonları Başkanı- “Milli Savunma Sanayii” konulu görüşme, 24 Ocak 2020.

Gelir İdaresi Başkanlığı, Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı 1923-2018. https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_1.xls.htm (04 Ocak 2020).

Habertürk. “Dolar/TL kuru: 2018’de ne zaman, hangi kritik düzeyleri aştı?”, 10 Ağustos 2018. <https://www.haberturk.com/dolar-til-kuru-2018-de-ne-zaman-hangi-kritik-duzeyleri-asti-2096077> (30 Mayıs 2020).

Hamsici, Mahmut. “2010 referandumı: 'Evet', 'Hayır' ve 'Boykot' cepheleri ne demişti?”, **BBC Türkçe**. 5 Nisan 2017. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39462061> (5 Mayıs 2020).

Hürriyet, “İlk Ders, 15 Temmuz”, 19 Eylül 2016. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/ilk-ders-15-temmuz-40226468> (8 Mayıs 2020).

Hürriyet. “2019 TEKNOFEST ne zaman başlayacak?” 3 Eylül 2019. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/2019-teknofest-ne-zaman-baslayacak-41320260> (23 Şubat 2020).

Hürriyet. “Selçuk Bayraktar: Herkesin Teknolojiye Olan İlgisini Yükselteceğiz”, 20 Şubat 2020. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/selcuk-bayraktar-herkesin-teknolojiye-olan-ilgisini-yukseltecegiz-41423984> (23 Şubat 2020).

IDEF Resmi İnternet Sitesi. <http://idef.com.tr/idef-tarihce> (25 Haziran 2020).

Milliyet. “Patriot Teklifi Geri Çekildi”, 24 Ağustos 2019. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/patriot-teklifi-geri-cekildi-6021512> (22 Şubat 2020).

Milliyet. “Türkiye Savunmada Atağa Kalkıyor”, 31 Ağustos 2018. <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiye-savunmada-ataga-kalkiyor-2733765> (20 Haziran 2020).

“Milyonlarca Nefes, Teröre Karşı Tek Ses' Buluşması”, 40 dk. 20 Eylül 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=vpy1YleVg4E> (6 Mayıs 2020).

NATO Press Release M2(63) 2. **Defence Expenditures of NATO Countries**. Paris, 17 December 1963.

NATO Press Release M2(70)1/17. **Defence Expenditures of NATO Countries**. Bruxelles, 02 December 1970.

NATO Press Release M-DPC-2(80)26. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence**. Bruxelles, 09 December 1980.

NATO Press Release M-DPC-2(85)25. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence.** Bruxelles, 03 December 1985.

NATO Press Release M-DPC-2(91)105. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence.** Bruxelles, 12 December 1991.

NATO Press Release M-DPC-2 (93)76. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence.** Bruxelles, 08 December 1993

NATO Press Release M-DPC-2 (98)147. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence,** Bruxelles, 17 December 1998.

NATO Press Release M-DPC-2 (2002)139. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence.** Bruxelles, 20 December 2002.

NATO Press Release (2006)159. **NATO-Russia Compendium of Financial and Economic Data Relating to Defence.** Bruxelles, 18 December 2006.

NATO Press Release (2011)027. **Financial and Economic Data Relating to NATO Defence.** Bruxelles, 10 March 2011.

NATO Press Release (2016)011. **Defence Expenditures of NATO Countries.** Bruxelles, 23 January 2016.

NATO Press Release (2019)034. **Defence Expenditures of NATO Countries.** Bruxelles, 14 March 2019.

NATO Press Release (2019) 123. **Defence Expenditures of NATO Countries.** Bruxelles, 29 November 2019.

NTV, “AK Parti'nin Seçim Şarkısı”, 11 Mayıs 2018, <https://www.ntv.com.tr/video/turkiye/ak-partinin-secimsarkisi,SoKTyTY8jk6604N7ghoAgg> (10 Mayıs 2020).

Resmî Gazete. 10 Ekim 1983 tarih ve 101 sayılı KHK ile, 17 Haziran 1982 tarihli ve 2680 sayılı Kanunun verdiği yetkiye dayanılarak Bakanlar Kurulunca Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğünün kurulması kararlaştırılmıştır. 18 Kasım 1983, 18225.

Resmî Gazete. 7 Kasım 1985 gün ve 3238 sayılı “Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığının Kurulması ve 11 Temmuz 1939 Tarih ve 3670 Sayılı Millî Piyango Teşkiline Dair Kanunun İki Maddesi ile 25 Ekim 1984 Tarih ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanununun Bir Maddesinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”. 13 Kasım 1985, 18927.

Resmî Gazete. 17 Haziran 1987 gün ve 3388 sayılı “Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanunu”. 25 Haziran 1987, 19498.

Resmî Gazete. 98/11173 Sayılı Kararname. 20 Haziran 1998, 23378.

Resmî Gazete. 703 sayılı Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. 9 Temmuz 2018, 30473.

Resmî Gazete. 7 sayılı Savunma Sanayii Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. 15 Temmuz 2018, 30479.

Resmî Gazete. 7 Mayıs 2010 tarihli ve 5982 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. 13.05.2010, 27580.

Resmî Gazete. 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. 24 Aralık 2017, 30280.

Sabah. “Savunmada Destan Yazdık”, 09 Ocak 2019. <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2019/01/09/savunmada-destan-yazdik> (20 Haziran 2020).

Sabah. “Savunma Sanayisinde Altın Çağ”, 14 Ekim 2019. <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2019/10/14/savunma-sanayisinde-altin-cag> (20 Haziran 2020).

Sabah. “Teknofest’e Rekor Katılım”, 23 Eylül 2019. <https://www.sabah.com.tr/teknokulis/haberler/2019/09/23/teknofeste-rekor-katilim> (23 Şubat 2020).

Sabah. “Yerli ve Milli Şahlanış”, 02 Mayıs 2019. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/L_20190502090722821559.jpeg (20 Haziran 2020).

SAHA EXPO Resmi İnternet Sitesi. <https://www.sahaexpo.com/hakkimizda/> (26 Haziran 2020).

Savunma Sanayii Başkanlığı, Tarihçe. <https://www.ssb.gov.tr/WebSite/contentlist.aspx?PageID=47&LangID=1> (03 Ocak 2020).

Savunma Sanayii Dergilik. “Sektörün liderlerine sorduk: "TEKNOFEST ne anlam ifade ediyor””, 25 Mart 2020. <https://savunmasanayiidergilik.com/public/tr/HaberDergilik/Sektorun-liderlerine-sorduk-TEKNOFEST-ne-anlam-ifade-ediyor> (10 Mayıs 2020).

Savunma Sanayii Müsteşarlığı 2012-2016 Stratejik Plan, <http://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-Sanayii-Mustesarligi-2012-2016-Stratejik-Plani.pdf> (24 Şubat 2020).

Savunma Sanayii Müsteşarlığı Stratejik Plan 2017-2021, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/F_20170606155720342529.pdf (26 Şubat 2020).

Savunma Sanayii Dergilik. “Savunma sanayii başkentte buluşuyor”, 17 Eylül 2019. <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Savunma-sanayii-baskentte-bulusuyor> (28 Temmuz 2020).

Savunma Sanayii Dergilik. “Kitap: Hayalden Gerçeğe”, 24 Ocak 2020. <https://www.savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/Kitap-Hayalden-Gercege> (26 Ağustos 2020).

Savunma ve Havacılıkta Endüstriyel İşbirliği Günleri (ICDDA) Resmi İnternet Sitesi. <http://www.icdda.com.tr/icdda-2018-icerik-218> (26 Haziran 2020).

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2012.** 30 Nisan 2013. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-ve-Havacilik-Sanayii-PERFORMANS-RAPORU-2012.pdf>.

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2013.** (t.y.). <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-ve-Havacilik-Sanayii-PERFORMANS-RAPORU-2013.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2014.** (t.y.), <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-ve-Havacilik-Sanayii-PERFORMANS-RAPORU-2014.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2015.** (t.y.), <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Savunma-ve-Havacilik-Sanayii-PERFORMANS-RAPORU-2015.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2016.** 12 Haziran 2017. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2016.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2017.** 18 Mayıs 2018. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2017.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2018.** 22 Nisan 2019. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2018.pdf>

Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği. **Savunma ve Havacılık Sanayii Performans Raporu-2019.** 24 Nisan 2020. <https://www.sasad.org.tr/uploaded/Sasad-Performans-Raporu-2019.pdf>

SEDEC Resmi İnternet Sitesi. <http://www.seducturkey.com/etkinlik-hakkinda/1936> (28 Temmuz 2020).

“Selçuk Bayraktar, Türkiye'nin milli teknoloji hamlesini anlattı - Hafta Sonu 16.09.2018 Pazar”, 1 sa. 3 dk. 16 Eylül 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=I4gXhOElHiE&t=3272s> (10 Mayıs 2020).

Seren, Merve. “Osmanlı’dan Günümüze Savunma Sanayii”, M5 Ulusal Güvenlik, Savunma ve Strateji Dergisi. <https://m5dergi.com/kapak/osmanlidan-gunumuze-savunma-sanayii/> (03 Ocak 2020).

SIPRI. “World military expenditure grows to \$1.8 trillion in 2018”, 29 April 2019, <https://www.sipri.org/media/press-release/2019/world-military-expenditure-grows-18-trillion-2018> (27 Şubat 2020).

SIPRI. “The SIPRI Top 100 Arms-Producing and Military Services Companies”, 2018. https://sipri.org/sites/default/files/2019-12/1912_fs_top_100_2018.pdf (28 Ağustos 2020).

Star. “Başbakan Erdoğan'ın 31 Aralık 2013 tarihli Millete Hizmet Yolunda konuşması”, 31 Aralık 2013. <https://www.star.com.tr/guncel/bizim-vatanimiz-hayir-dualari-uzerine-bina-edilmis-haber-823532/> (5 Mayıs 2020).

Star. “Savunma Sanayiinde Devler Ligne Girdik”, 30 Nisan 2019. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/L_20190430103148495871.jpeg (20 Haziran 2020).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı 2019-2023 Stratejik Plan. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20191213172155589241.pdf (26 Şubat 2020).

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. **2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi**. 18 Eylül 2019. <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf> (23 Şubat 2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972). Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977). Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983). Ankara, 1979.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000). Ankara, 1995.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005). Ankara, 2000.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). Ankara, 2006.

T.C. Kalkınma Bakanlığı. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). Ankara, 2013.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Temmuz, 2019.

TEKNOFEST İstanbul 2018. Almanak. <https://teknofest.org/upload/almanak-2018.pdf> (7 Nisan 2020).

Türk Dil Kurumu **Güncel Türkçe Sözlük**. <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Diyanet Vakfı, **İslam Ansiklopedisi**. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ila-yi-kelimetullah>

Türk Havacılık ve Uzay Sanayii MAG, Sayı.111, Temmuz-Ağustos 2019, <http://savunmasanayiidergilik.com/public/images/uploads/Pdf/111.pdf> (4 Eylül 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Devir Teslim Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 28 Ağustos 2014, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2931/devir-teslim-torende-yaptiklari-konusma> (5 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Sakarya Toplu Açılış Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 11 Nisan 2015. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/30145/sakarya-toplu-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (5 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Aselsan Gölbaşı Yerleşkesi Açılış Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 16 Mart 2015. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/29801/aselsan-golbasi-yerleskesi-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (2 Mart 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Türkiye Büyük Millet Meclisi 25. Dönem 2. Yasama Yılı Açılış Konuşması”, 01 Ekim 2015. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/35491/turkiye-buyuk-millet-meclisi-25-donem-2-yasama-yili-acis-konusmasi> (20 Nisan 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Türkiye’den KKTC’ye Su Temini Projesi Alaköprü Barajı Açılış Töreni’nde Yaptıkları Konuşma”, 17 Ekim 2015. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/35721/turkiyeden-kktcye-su-temini-projesi-alakopru-baraji-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (20 Nisan 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “15. Muhtarlar Toplantısı’nda Yaptıkları Konuşma”, 26 Kasım 2015. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/36107/15-muhtarlar-toplantisinde-yaptiklari-konusma> (6 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Cumhurbaşkanlığı Sistemi Sempozyumu’nda Yaptıkları Konuşma”, 11 Şubat 2017. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/71056/cumhurbaskanligi-sistemi-sempozyumunda-yaptiklari-konusma> (8 Mayıs 2020)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Necip Fazıl Kısakürek Ödülleri Takdimi Töreninde Yaptıkları Konuşma”, 10 Aralık 2016. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/69549/necip-fazil-kisakurek-odulleri-takdimi-torende-yaptiklari-konusma> (10 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Bursa Toplu Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşma”, 22 Ekim 2016. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/55747/bursa-toplu-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (10 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, 22. Muhtarlar Toplantısı’nda Yaptıkları Konuşma, 16 Mart 2016, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/43825/22-muhtarlar-toplantisinde-yaptiklari-konusma> (20 Nisan 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Türkiye-Kırgızistan İş Forumunda Yaptıkları Konuşma”, 02 Eylül 2018. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/96516/turkiye-kirgizistan-is-forumunda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “Cumhurbaşkanlığı Göreve Başlama Töreninde Yaptıkları Konuşma”, 09 Temmuz 2018. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/94767/cumhurbaskanligi-goreve-baslama-torende-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “AK Parti Grup Toplantısında Yaptıkları Konuşma”, 05 Şubat 2019. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/101833/ak-parti-grup-toplantisinda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “18 Mart Şehitleri Anma Günü ve Çanakkale Zaferinin 104. Yılı Töreninde Yaptıkları Konuşma”, 18 Mart 2019. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/102531/18-mart-sehitleri-anma-gunu-ve-canakkale-zaferinin-104-yili-torende-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “İstanbul’un Fethinin 566. Yılı Kutlamaları ve İftar Programında Yaptıkları Konuşma”, 29 Mayıs 2019. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/105561/istanbul-un-fethinin-566-yili-kutlamalari-ve-iftar-programinda-yaptiklari-konusma> (30 Mayıs 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. “TEKNOFEST İstanbul’da Yaptıkları Konuşma”, 22 Eylül 2018. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/98791/teknofest-istanbul-da-yaptiklari-konusma> (5 Nisan 2020).

Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı. Tarihçe. <https://www.tskgv.org.tr/tr/hakkimizda/tarihce> (05 Ocak 2020).

TRT Haber. “İstanbul Airshow için gerim sayım başladı”, 24 Eylül 2018. <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/istanbul-airshow-icin-geri-sayim-basladi-386117.html> (25 Haziran 2020).

Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı Resmi İnternet Sitesi. <http://www.uhuk.org.tr/> (28 Temmuz 2020).

Yeni Akit. “Savunma Sanayii Türkiye’nin Gururu”, 16 Ocak 2019. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/savunma-sanayii-turkiyenin-gururu-588861.html> (20 Haziran 2020).

Yeni Şafak. “Savunma Sanayii Göğsümüzü Kabarttı”, 31 Aralık 2018. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20181231142127002887.jpg (20 Haziran 2020)

Yeni Şafak. “Savunmada Milli Üretime Dönüş” 15 Mayıs 2004. <https://www.yenisafak.com/gundem/savunmada-milli-uretime-donus-2710772> (8 Şubat 2020).